

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No 105

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतयाऽर्थदीप्त्या सहितः ।

श्रीमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण
दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHASÂR,

A TREATISE ON VEDANTA,

BY

ŚRĪ NARHARI,

With a commentary by the author's pupil

PANDIT DIVÂKAR.

EDITED BY

SWÂMĪ DAYÂNAND.

Fasciculus VI.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya Vilâs Press,

BENARES.

1905.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	
गोलप्रकाशः	२	८	०
गगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतदिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी दिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतदिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका दिप्पणीसहित	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीदिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
शेखकौमुदी	०	६	०
शेखसंहिता	२	०	०

ज्ञाता उत्पन्ना भावा विकारा ज्ञेयाः, एषां भिन्नत्वप्रतीताव-
स्थावैलक्षण्यमेव तदभावे तदभावदर्शनादिति भावः, आत्मा
तत्साक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनोऽवस्थात्रयतदभिमानिविश्वा-
दित्रयोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलास्पृष्टोऽस्तीत्य-
नुसन्धेयः ॥ १० ॥

एवमवस्थात्रयतदभिमानिविश्वादित्रयरूपोपाधेरात्मानं वि-
विच्य दर्शयित्वेदानीं तमस्तद्वृत्तिरूपोपाधिभ्योप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

निद्रालस्यं प्रमादश्च परिमोहो विषादकः ।

एते तमोभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ११ ॥

निद्रेति । निद्रा सुषुप्तिगालस्यं कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोरनु-
त्साहपूर्वमुपेक्षा, तत्र प्रमादश्च कर्त्तव्यास्फूर्तिस्तद्विपरीतस्फूर्तिर्वा,
परिमोहः केवलास्फुरणमेव हिताहितयोर्विषादको विपरी-
तकृत्यं कृत्यानुवेदः, एते प्रसिद्धा लोकेषु भावा विकारास्ते
तमोभवास्तमस्तमोगुणाद्भव उत्पतियेषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः,
आत्मा तमस्तद्भवविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनस्तमस्तद्वि-
कारोपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तमस्तद्विकारसाक्षित्वमलर-
हितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ११ ॥

सत्त्वगुणतद्वृत्तिभ्योपि तं विविच्य दर्शयति ।

शमो विवेकः सौम्यत्वं प्रकाशश्च प्रसन्नता ।

एते सत्त्वमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १२ ॥

शम इति । शमः श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्य इन्द्रिय-
व्यावृत्तिरिति लक्षणलक्षितः शान्तिनामको भावोन्तःकरणस्य,
विविच्येते आत्मानात्मानावनेनेति विवेको विचारः, सां-

म्यत्वं विक्षेपरहितता, प्रकाशश्च पदार्थानां यथावत्स्फुरणरूपो-
ऽन्तःकरणविकारः, प्रसन्नता क्षोभराहित्येनात्मसुखस्फुरणं, एते
विवेकिषु दृश्यमाना भावाः पदार्थविकाराः सत्त्वमयाः स-
स्वस्य सत्त्वगुणस्य विकारा ज्ञेयाः, आत्मा सत्त्वगुणतद्वृत्ति-
साक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः सत्त्वतद्विकाररूपोपाधिरहितोऽतः
शुद्धः सत्त्वतद्विकाराणां मायाकार्यत्वात्तत्साक्षित्वमलरहितोऽ-
स्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १२ ॥

इदानीं रजोगुणतद्विकारोपाधिभ्योप्यात्मानं विविच्य
दर्शयति ।

लोभश्चचलताक्षाणामारंभः कर्मणामपि ।

एते रजोभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १३ ॥

लोभ इति । लोभः प्राप्तेष्वपि विषयेषु सत्सु अपरितृप्ति-
रूपा वृत्तिरक्षाणामिन्द्रियाणां चञ्चलता स्वस्वविषयेष्वर्थैर्य,
कर्मणां व्यापाराणामारम्भोपि आरम्भोत्साहोपि, एते व्यव-
हारे प्रसिद्धा भावा अन्तःकरणविकारपदार्था रजोभवा
रजोगुणाद्भव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा रजोगु-
णाद्विकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो रजोगुणतद्विकारोपा-
ध्यतीतोऽत एव शुद्धो रजोगुणतद्विकारसाक्षित्वमलरहितो-
ऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १३ ॥

एवं गुणत्रयतद्विकारोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयि-
त्वेदानीं कर्तृत्वतदभिमानतत्कल्पितभावोपाधिभ्योप्यात्मानं
विविच्य दर्शयति ।

विधिश्च च प्रतिषेधश्च धर्माधर्मौ शुभाशुभम् ।

कर्तृत्वभाविता भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १४ ॥

विधिरिति । विधिश्च विधीयते प्रवर्त्यतेऽनेनेति विधिः स्व-
विहितकर्मणि प्रवर्तकं शास्त्रवाक्यं 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन य-
जेत, क्षत्रियो राजसूयेन, वैश्यः सोमेने'त्यादिरूपं, तथा प्रल्लिपधश्च
प्रतिषिध्यते निवार्यतेनेनेति प्रतिषेधोऽविहितकर्मतो निवर्तकं
वाक्यं 'ब्राह्मणं न हन्यादि'त्येवं रूपं, धर्माधर्मौ धर्मश्च स्ववर्णा-
श्रमविहितोऽधर्मश्च तद्विपर्ययस्तौ, तथा शुभाशुभे शुभं च ध-
र्मफलं पुण्यमशुभं चाधर्मफलं पापम्, एते प्रसिद्धा भावा
विकाराः कर्तृत्वभाविताः स्वस्मिन्नध्यस्तं कर्तृत्वं तेन सह-
कृतेन स्वयं भाविताः सन्तीति ज्ञेयम्, आत्माऽध्यस्तकर्तृत्वतत्क-
ल्पितभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः कर्तृत्वतत्कल्पितधर्मोपा-
धिरहितोऽत एव शुद्धः कर्तृत्वतत्कल्पितसाक्षित्वमलरहितो-
ऽस्तीत्यनुसंधेयः ॥ १४ ॥

इदानीं क्रियातत्करणादिरूपोपाधिभ्योप्यात्मानं विविच्य
दर्शयति ।

कृतिः कार्यं च करणं तत्र चेष्टाः पृथग्विधाः ।

कर्तृत्वस्यानुगा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १५ ॥

कृतिरिति । कृतिः क्रिया गमनादिरूपा, कार्यं क्रियारिषय-
करणे तृणं छिन्नामत्यत्र चिह्नदिक्रियाव्याप्तं तृणं, करणं च तत्रै-
व चिह्नदिक्रियासाधनं, कररूपमेतद्विकारजातं पृथग्विधं पृथ-
ग्विधत्वा विधा प्रकारो यस्य तत्तथाभूतं तत्र तेषु सत्सु पृथग्वि-
धाः पृथग्विधा प्रकारो यामां तास्तथोक्ताश्चेष्टाः स्थानगम-
नागमनोत्थानादिरूपाः सन्ति ते एते सर्वे भावा विकाराः क-
र्तृत्वस्य स्वस्मिन्नध्यस्तं यत्कर्तृत्वं तस्यानुगा अतु पश्चाद्-
च्छन्तीत्यनुगाः कर्तृत्वोपजीविन इत्यर्थः, सन्तीति ज्ञेयाः, आत्मा
कर्तृत्वतदनुवृत्तभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः कर्तृत्वतदनुसा-

रिभावोपाधिभ्यो भिन्नोऽत एव शुद्धः कर्तृत्वतदनुगभावसा-
क्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १५ ॥

एवं कर्तृत्वभोक्तृत्वतज्जन्यभावोपाधिभ्य आत्मानं वि-
विच्य दर्शयित्वेदानीं पञ्चभूतोपाधिभ्यस्तं विविच्य दर्शयितुं
तद्गुणभूतशब्दादिविषयोपाधिभ्यस्तं विविच्य दर्शयति ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

पञ्चभूतोद्भवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १६ ॥

शब्द इति । शब्द आकाशगुणत्वेन प्रसिद्धः, स्पर्शो वा-
युगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यरूपः, रूपं च तेजोगुणत्वेन प्रसिद्धं
सामान्यरूपं, रसो जलगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यरूपः, पञ्चमः
पञ्चसङ्ख्यापूरको गन्धश्च पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यः,
एते सर्वे भावा विकाराः पञ्चभूतोद्भवाः पञ्चसङ्ख्यानि यानि
भूतानि विषदादीनि तेभ्य उद्भव उत्पतिर्येषान्ते तथोक्ता
ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः शब्दाद्युपाधिरहितो-
ऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १६ ॥

एवं शब्दाद्युपाधिभ्यो विविच्यात्मानं दर्शयित्वेदानीं त-
दाधारभूतपञ्चभूतोपाधिभ्योप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

आकाशमनिलस्तेजस्तोयमुर्वी च पञ्चमी ।

पञ्चभूतमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १७ ॥

आकाशमिति । आकाशं विषयदनिलोवायुस्तेजोऽग्नि-
स्तोयं जलं पञ्चमी पञ्चसङ्ख्यापूरकोर्वी च धरा चैते सां-
ख्ये लोकेषु च प्रसिद्धा भावा विकाराः पञ्चभूतमयाः
पञ्चसङ्ख्यानि यानि भूतानि विषदादीनि तन्मयास्तद्भावाः
सन्तीति ज्ञेयाः, आत्मा पञ्चभूतसाक्षी प्रत्यगात्मा

निरञ्जनः पञ्चभूतोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः पञ्चभूतसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १७ ॥

एवं पञ्चभूतोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं त-
त्कार्यत्वेन प्रसिद्धज्ञानेन्द्रियोपाधिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

श्रोत्रं त्वङ्मयनं जिह्वा गन्धग्राहश्च पञ्चमः ।

ज्ञानेन्द्रियमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १८ ॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्रं श्रूयते ज्ञायते शब्दोनेनेति श्रोत्रमाकाश-
कार्यमाकाशगुणभूतशब्दज्ञानकरणं, त्वग्रोमकूपेषु स्थितं कार्यं वा-
योस्तद्गुणस्पर्शज्ञानकरणं, नयनं नीयते प्राप्यते रूपमनेनेति नयन
तेजःकार्यन्तद्गुणरूपज्ञानकरणं जिह्वा मुखस्थं जलकार्यं तद्गुणरस-
ज्ञानकरणं पञ्चमः, एतेषां चतुर्णां पञ्चसङ्ख्यापूरको गन्धग्राहश्च
गृह्यतेङ्गीक्रियतेनेनेति ग्रहो गन्धस्य पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धस्य
ग्रहो ग्रहणकरणभूतो ग्रह एव ग्राहः स्वार्थेण, यद्वा गन्धं गृह्णा-
तीति गन्धग्राहः 'कर्मण्यण्' शब्दज्ञानकरणमित्यर्थः, एते सर्वे ज्ञा-
नेन्द्रियमया ज्ञानक्रियाकरणभूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि तन्मयास्त-
द्रूपा भावा विकाराः सन्ति आत्मा पञ्चज्ञानेन्द्रियसाक्षी म-
सगात्मा निरञ्जनः पञ्चज्ञानेन्द्रियरूपोपाधयतीतोऽत एव शुद्धः
पञ्चज्ञानेन्द्रियसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १८ ॥

एवं पञ्चभूतकार्यभूतकर्मेन्द्रियोपाधितोऽप्यात्मानं विवि-
च्य दर्शयति ।

वाक्पाणिपादौ पायुश्च तथोपस्थश्च पञ्चमः ।

कर्मेन्द्रियमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १९ ॥

वागिति । वागुच्यतेऽनया सा वाक्शब्दोच्चारक्रिया-
करणं पाणिपादौ पाणिश्च हस्तगोलकस्थमावानक्रियाद्याग-

क्रिययोः करणं, पादश्च पादगोलकस्थङ्गमनागमनादिक्रियाकरणं,
पायुश्च गुदस्थं मलोत्सर्गक्रियाकरणं, तथा पञ्चमः पञ्चसंख्यापूरक
उपस्थश्च शिख्रभगगोलकस्थं मैथुनक्रियातज्जन्यसुखप्राप्तिक्रिययोः
करणम्, एते सर्वे भावा विकाराः कर्मेन्द्रियमा कर्माणि क्रियास्त-
त्करणभूतानीन्द्रियेभ्योऽनीन्द्रियाणि साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभा-
सस्य भोक्तुः सम्बन्धीनीन्द्रियाणि तन्मयास्तद्रूपा भावा हि-
कारा ज्ञेयाः, आत्मा पञ्चकर्मेन्द्रियसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः
कर्मेन्द्रियोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः पञ्चकर्मेन्द्रियसाक्षित्वमलर-
हितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १९ ॥

एवं दशेन्द्रियोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं
तद्विषयेभ्योपि तं विविच्य दर्शयति पञ्चभिः, तत्रादौ शब्दतज्जे-
दोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयति ।

ध्वनिर्वर्णविभेदा य आहतानाहतादयः ।

शब्दभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २० ॥

ध्वनिरिति । ध्वनिरव्यक्तनादो मध्यमावाग्रूपो ये च व-
र्णविभेदा ये प्रसिद्धा वर्णानामकचटतादयस्तेषां विभेदाः
संयुक्तवर्णध्या स्कन्तादयो ये चाऽऽहतान्नाहतादय आहता
भेर्यादिजनिता अनाहताश्च स्वत उत्पन्नाः पञ्चभूतोद्भवाः क-
र्णस्य पिधाने कृते सति श्रूयमाणस्त आदयः प्रथमा येषां-
ते तथोक्ता आदिपदेन मेघादिजनिताः शब्दा ग्राह्याः, सर्वे
त एते लोकेऽनुभूयमानाः शब्दभेदमयाः शब्दस्याकाश-
गुणत्वेन प्रसिद्धस्य यो भेदः पार्थक्यं तन्मयास्तद्रूपा
ज्ञेयाः, आत्मा शब्दतज्जेदसाक्षी कूटस्थो निरञ्जनः श-
ब्दतज्जेदविकारोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः शब्दतज्जेदविका-
रसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २० ॥

एवं शब्दतद्भेदरूपोपाधेरात्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं-
मध्यमाशब्दवाच्यध्वनिभेदज्ञापनपूर्वकं ततोप्यात्मानं विविच्य
दर्शयति ।

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।

स्वरभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २१ ॥

निषादेति । निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवता निषादो
निषादनामक एकः, ऋषभो ऋषभनामको द्वितीयः, गान्धारो गा-
न्धारनामकस्तृतीयः, षड्जः षड्जनामकश्चतुर्थः, मध्यमो मध्यम
नामकः पञ्चमः, धैवतो धैवतनामा षष्ठः, अनुक्तोपि पञ्चमनामा
सप्तमः, एते भावा विकाराः स्वरभेदमयाः स्वरोऽव्यक्तनाद-
स्तस्य भेदः पार्थक्यं तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा तत्माक्षी
प्रत्यगात्मा निरञ्जनः स्वरतद्भेदोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः
स्वरतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २१ ॥

एवं स्वरतद्भेदोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं
वायुगुणभूतस्पर्शतद्भेदोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

शीतोष्णमृदुकाठिन्यतीक्ष्णरूक्षादिभेदतः ।

स्पर्शभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २२ ॥

शीतेति । शीतोष्णमृदुकाठिन्यतीक्ष्णरूक्षादिभेदतः
शीतः शीतल उष्णस्तापको मृदुः कोमलः काठिन्यः कर्कश-
स्तीक्ष्णो दाहको रूक्षः शुष्कः, एत आदयो येषां ते तथोक्ता ये
भेदा भेदवन्तः स्पर्शा सार्वविभक्तिकस्तसिः, ते सर्वे भावा वि-
काराः स्पर्शभेदमयाः स्पर्शस्य वायुगुणत्वेन प्रसिद्धस्य सामा-
न्यस्पर्शस्य ये भेदाः पञ्चीकृतत्वेनानेकत्वं तन्मयास्तद्रूपा
ज्ञेयाः, आत्मा स्पर्शतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः स्पर्शतद्भे-

दरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः स्पर्शतद्भेदसाक्षित्वमलरहितो-
ऽस्तीत्यनुमन्धेयः ॥ २२ ॥

इदानीं रूपभेदतोपि तं विविच्य दर्शयति ।

रक्तं पीतं सितं कृष्णं हरितं चित्रमित्यपि ।

रूपभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २३ ॥

रक्तमिति । रक्तं शोणितं पीतं हरिद्राभं सितं श्वेतं कृष्णं
नीलं हरितं पालाशं चित्रं किर्मीरमित्येवमपिशब्दादन्यदपि एते
भावा विकारा रूपभेदमया रूपस्य तेजोगुणत्वेन प्रसिद्धस्य
सामान्यरूपस्य यो भेदः पृथक्त्वं तेजसः पञ्चीकृतत्वेन तद्गु-
णस्यापि पृथक्त्वं तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा त-
त्साक्षी कूटस्थो निरञ्जनो रूपतद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो
रूपतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुमन्धेयः ॥ २३ ॥

इदानीं रसभेदोपाधितोपि तं विविच्य दर्शयति ।

कटुः कषायो मधुरो लवणोम्लश्च तिक्तकः ।

रसभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २४ ॥

कटुरिति । कटुः कटुत्वविशिष्टः, कषायः कषायरसः, मधुरो
मिष्टुरमः, लवणः क्षाररसः, अम्लश्चाऽम्लरसः, तिक्तकस्तिक्तकस्य, एते सर्वेभावा
विकारा रसभेदमया रसस्य जलगुणत्वेन प्र-
सिद्धस्य सामान्यरसस्य जलस्य पञ्चीकृतत्वेन भेदः पृथक्त्वं त-
न्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो
रसतद्भेदविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो रसतद्विकारसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुमन्धेयः ॥ २४ ॥

इदानीं गन्धतद्भेदरूपोपाधितोपि तं विविच्य दर्शयति ।

चित्राः परिमलामोदसौरभासौरभादयः ।

गन्धभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥२५॥

चित्रा इति । परिमलामोदसौरभासौरभादयः परिमलो ज-
नमनोहरो गन्धः, आमोदो दूरगामी गन्धः, सौरभः सुगन्धः, अ-
सौरभो दुर्गन्धः, एत आदयः प्रथमा येषां ते तथोक्ताश्चित्रा
विविचित्ररूपाः, यद्वा चित्रापरिमलेतिपाठे चित्रगन्धोपि व्यञ्जना-
दीनां ग्राह्यः, अपरिमलश्च सामान्यसुगन्धः, एते भावा विकारा
गन्धभेदमया गन्धः पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यस्तस्य यो
भेदः पञ्चीकृतत्वेनानेकत्वं तन्ययास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा-
गन्धतद्भेदविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो गन्धतद्विकारोपा-
धितो भिन्नोऽत एव शुद्धो गन्धतद्विकारसाक्षित्वमलरहितो-
ऽस्तीति ज्ञेयः ॥ २५ ॥

एवं पञ्चभूततद्गुणोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वे-
दानीं पञ्चीकृतभूतजन्यस्थूलदेहयोनिभेदोपाधितोऽप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

जरायुजाण्डजस्वेदसंभवोद्भिज्जकादयः ।

प्राणिभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥२६॥

जरायुजेति । जरायुजाण्डजस्वेदसंभवोद्भिज्जकादयो जरा-
युजा गर्भोपरिवेष्टनजालं जरायुस्तस्माज्जाताः, अण्डजा अ-
डेभ्यो जाताः पक्ष्यादयः, स्वेदसम्भवाः स्वेदो घर्मस्तस्मात्स-
म्भवो जन्म येषां ते तथोक्ता यूकामत्कुणादयः, उद्भिज्जका
उद्भिद्य पृथिवी जाता उत्पन्नास्त उद्भिज्जकाः, एत आदयो
येषां ते तथोक्ताः, एते भावा विकारा योनिभेदभवा योनेः
कारणस्य यो भेदः पार्थक्यं तस्माद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा

योनितद्देहतदुद्रवदेहसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो योनितद्देहत-
दुद्रवदेहाद्युपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितो-
ऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २६ ॥

तत्र योनिभेदोत्पन्नेषु मध्ये प्राणिषु नीचत्वेनाण्डजानु-
पेक्ष्य जरायुजभेदोद्भवोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ससुरासुरगन्धर्वयक्षरक्षोनरादयः ।

जीवजातिमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २७ ॥

समुरेति । ससुरासुरगन्धर्वयक्षरक्षोनरादयः सुरैर्देवैः स-
हिताः ससुरा अमुरा दैत्याः, गन्धर्वा देवगायकाः, यक्षाः किं-
नराः, रक्षांसि राक्षसाः, नरा मनुष्याः, आदयः प्रथमा येषां
ते सर्वे भावा विकारा जीवजातिमया जीवानां कल्पितदे-
हजातिरूपा ज्ञेयाः, आत्मा जीवतत्कल्पितदेहजातिसाक्षी प्र-
त्यगात्मा निरञ्जनो जीवतत्कल्पितदेहजात्युपाध्यस्पृष्टोऽत एव
शुद्धो जीवतत्कल्पितदेहजातिसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुम-
न्धेयः ॥ २७ ॥

एवं स्थूलजातिरूपोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वे-
दानीं स्थूलदेह उपास्यभेदेन कल्पितजात्युपाधितोप्यात्मानं
विविच्य दर्शयति ।

शैववैष्णवसावित्रशाक्तगाणपतादयः ।

इष्टदैवतजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २८ ॥

शैवेति । शैववैष्णवसावित्रशाक्तगाणपतादयः शैवाः शि-
वोपासकाः, वैष्णवा विष्णूपासकाः, सावित्रा सूर्योपासकाः,
शाक्ताः शक्त्युपासकाः, गाणपता गणेशोपासकाः, एत आ-
दयो मुख्या येषां ते तथोक्तास्त एत इष्टदैवतजा इष्टं मियं य-

दैवतं देवता ततो जाता उत्पन्नास्ते तथोक्ता भावा विकारा
ज्ञेयाः, आत्मा-इष्टदैवततदुपासनतत्कर्तृरूपोपाधिसाक्षी प्रत्यगात्मा
निरञ्जन इष्टदैवततदुपासकोपाधिरहितोऽत एव शुद्ध इष्ट-
दैवततदुपासकसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २८ ॥

एवमुपास्यतज्जन्यविकारोपाधित आत्मानं विविच्य व-
र्णयित्वेदानींमृषितत्कुलतद्गोत्रप्रवरोपाधिभ्य आत्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

वासिष्ठगार्ग्यशाण्डिल्यभार्गवाङ्गिरसादयः ।

गोत्रप्रवरजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २९ ॥

वासिष्ठेति । वासिष्ठगार्ग्यशाण्डिल्यभार्गवाङ्गिरसादयो वा-
सिष्ठो वसिष्ठस्य गोत्रापत्यं पुमान्वासिष्ठो वसिष्ठकुलजत्वाद्वा-
सिष्ठगोत्र इत्यर्थः, गार्ग्यो गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमान्गार्ग्यो गर्ग-
कुलोद्भवत्वाद्गार्ग्य इत्यर्थः, शाण्डिल्यः शाण्डिल्यकुलोत्पन्नः,
भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं पुमान्भार्गवो भृगुकुलोत्पन्नत्वाद्भार्गव-
इत्यर्थः, आङ्गिरसोऽङ्गिरसो गोत्रापत्यं पुमानाङ्गिरसोऽङ्गिरः-
कुलोत्पन्न इत्यर्थः, एते भावा विकारा गोत्रप्रवरजा गोत्राण्य-
प्रवराश्च तेभ्यो जाना उत्पन्ना विज्ञेयाः, आत्मा गोत्रप्रवर-
तदुत्पन्नभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो गोत्रप्रवरतज्जभावो-
पाध्यतीतोऽत एव शुद्धो गोत्रप्रवरतदुत्पन्नभावोपाधिसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २९ ॥

इदानीं विद्यातद्गोत्रभावोपाधिभ्योप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पौराणिकच्छान्दसिकज्योतिर्विद्भिषगादयः ।

विद्यावृत्तिभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३० ॥

पौराणिकेति । पौराणिकच्छान्दसिकज्योतिर्विद्भिषगा-

दयः पौराणिकः पुराणान्यधीते वेत्ति वा पौराणिकः पुराण-
विद्योपजीवी, छान्दसिकश्छन्दो वेदमधीते वेद वा स छान्द-
सिको वेदोपजीवी, उभयत्र 'तदधीते तद्वेदे'ति तद्धितप्लक्, 'ठस्येक'
इतीकः, ज्योतिर्विज्ज्योतिर्ज्योतिःशास्त्रं वेत्तीति ज्योतिर्वि-
ज्ज्योतिःशास्त्रोपजीवी, भिषग्वैद्यो वैद्यविद्योपजीवी, एत आ-
दयो मुख्या येषां शिल्पी शास्त्रीत्यादीनां ते तथोक्तास्ते सर्वे
भावा विकारा विद्यावृत्तिभवा विद्या ज्ञानसाधनभूतशास्त्राणि,
यद्वा विद्या पुराणाद्यास्ताभ्यो या वृत्तिर्जीविका ततो भवा उ-
त्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा विद्यातद्वृत्तितज्जन्यभावानां साक्षी प्रस-
गात्मा निरञ्जनो विद्यातद्वृत्तितज्जन्यभावोपाधिरहितोऽत एव
शुद्धो विद्यातद्वृतिसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३० ॥

इदानीं यागजन्यभावोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

प्राच्यौदीच्यप्रतीच्याद्या दाक्षिणात्यादयः परे ।

यागभेदोद्भवो भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३१ ॥

प्राच्येति । प्राच्यौदीच्यप्रतीच्याद्याः प्राच्या यज्ञेप्राग्दि-
ग्द्वाराधिकारिणः, औदीच्या उदग्द्वाराधिकारिणः, प्रतीच्याः
पश्चिमद्वाराधिकारिणः, एत आद्याः प्रथमा येषां ते तथोक्ताः
परेऽन्योपि दाक्षिणात्यादयो दाक्षिणात्या दक्षिणद्वाराधिका-
रिण आदयः प्रमुखा येषां ते तथाभूताः, त एते सर्वे भावा
विकारा यागभेदभवा यागो यज्ञस्तन्निमित्तको यो द्वारभे-
दस्तस्माद्भवो जग्म येषां ते तथाभूता ज्ञेयाः, आत्मा यागतद्-
द्वारतद्देवतज्जभावसाक्षी प्रसगात्मा निरञ्जनो यागतद्वारनिमि-
त्तोद्भवभावोपाध्यस्पृष्टोऽत एव शुद्धो यागादिविकारसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३१ ॥

इदानीं क्रियातज्जन्यभावोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

चित्तकृल्लेखकस्तक्षा वाचकः पाठकः परे ।

क्रियाभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३२ ॥

चित्रकृदिति । चित्रकृच्चित्रक्रियोपजीवी, लेखको लेख-
क्रियोपजीवी, तक्षा काष्ठतनूकरणादिक्रियोपजीवी, वाचको व-
चनक्रियोपजीवी, पाठकः पठनक्रियोपजीवी, परेऽन्येऽपि गन्ता-
स्थातेत्यादयो ग्राह्याः, एते भावा विकाराः क्रियाभेदभवाः
क्रियाणां कृतीनां यो भेदः पार्थक्यं तस्माद्भवा उत्पन्नाः ज्ञेयाः,
आत्मा तत्तत्क्रिया-तत्तत्कर्तृ-तत्तद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो
क्रिया-तत्कर्तृ-तद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः क्रिया तत्कर्तृ-
तद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेय ॥ ३२ ॥

इदानीं शरीरमुन्दरताजन्यविकारोपाधितोप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

हेमगौरविशालाक्षसिंहसंहननादयः ।

कायसौन्दर्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३३ ॥

हेमगौरेति । हेमगौरविशालाक्षसिंहसंहननादयो हेमगौरो
हेम सुवर्णं तद्गौरः पीतवर्णः, 'पीतो गौरो हरिद्राभ' इत्यमरः, वि-
शालाक्षो विशाले आकर्णान्तं विस्तीर्णे अक्षिणी नेत्रे यस्य स
तथोक्तो विशालनयन इत्यर्थः, सिंहसंहननः सिंहो मृगेन्द्रस्तद्व-
त्संहननं गमनं यस्य स तथोक्तः, यद्वा सिंहवत्संहननमुच्चस्क-
न्धोच्चवक्षस्थलत्वादिरूपं सौन्दर्यं यस्य स तथोक्तः, एत आदयो
मुख्या येषां ते तथोक्ताः, भावा विकाराः कायसौन्दर्यजाः
कायस्य देहस्य यत्सौन्दर्यं कमनीयत्वं तस्माज्जाता उत्पन्ना
ज्ञेयाः, आत्मा शरीरतत्सौन्दर्यतज्जविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निर-

अनः शरीरतत्सौन्दर्यतदुत्पन्नविकारोपाध्यस्पृष्टोऽत एव
शुद्धः शरीरतत्सौन्दर्यतदुत्पन्नभावसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्य-
नुसन्धेयः ॥ ३३ ॥

इदानीं शरीरविरूपत्वतज्जन्यभावोपाधितोऽप्यात्मानं विवि-
च्य दर्शयति ।

मूकान्धपङ्गुबधिरकाणकञ्जाक्षकादयः ।

कायवैरूप्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३४ ॥

मूकेति । मूकान्धपङ्गुबधिरकाणकञ्जाक्षकादयो मूको गत-
बाहू, अन्धश्चक्षुर्हीनः, पङ्गुः पादरहितो, बधिरः श्रोत्रहीनः, काणो
गतैकनेत्रः, कञ्जाक्षको विडालाक्षः, केकरतेति पाठे तिर्यङ्नेत्रः,
एत आदयः प्रथमभूता येषां कुब्जादीनां ते तथोक्ताः, त एते
सर्वे भावा विकाराः कायवैरूप्यजा कायस्य देहस्य यद्वैरू-
प्यमसौन्दर्यं तस्माज्जाता ज्ञेयाः, आत्मा शरीरतद्वैरूप्यतदुत्पन्न-
विकारसाक्षी प्रत्यक्षात्मा निरञ्जनः शरीरतद्वैरूप्यतज्जभावोपा-
ध्यस्पृष्टोऽतः शुद्धः शरीरतद्वैरूप्यतदुत्पन्नभावसाक्षित्वमलरहितो
ऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३४ ॥

सप्तलोकोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पातालं वसुधा स्वर्गो महस्तपो जनादयः ।

लोकभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३५ ॥

पातालमिति । पातालमधोभुवनं, वसुधा नरलोकः, स्वर्गो
देवलोकः, महो महर्लोकः, तपस्तपोलोको, जनो जनलोकः, आदिः
प्रथमो येषां सत्त्वगोलोकादीनां ते तथोक्ताः, लोकभेदभवा लो-
कानां स्थानानां यो भेदः पृथक् तस्माद्भव उत्पत्तिर्येषां ते त-
थाभूता भावा विकारा ज्ञेयाः, आत्मा लोकतद्भेदसाक्षी कूटस्थो

निरञ्जनो लोकतद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो लोकतद्भेदसा-
क्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३५ ॥

इदानीं स्थूलदेहोपलक्षितं यत्पशुत्वं तद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं
विविच्य दर्शयामि ।

सिंहव्याघ्रवराहर्क्षहरिणप्लवगादयः ।

पशुभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३६ ॥

सिंहेति । सिंहव्याघ्रवराहर्क्षहरिणप्लवगादयः सिंहः केमरी,
व्याघ्रः शार्दूलः, वराहः सूकरः, ऋक्षो भल्लूकः, हरिणो मृगः,
प्लवगो वानरः, एत आदयः प्रथमा येषां ते तथोक्ताः, एते सर्वे
भावा विकाराः पशुः पशुत्वं तस्य भेदो भिन्नत्वं तस्माद्भवा उ-
त्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा पशुतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः पशु-
त्वतद्भेदोद्भवविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः पशुत्वतद्भेदोद्भ-
वसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३६ ॥

इदानीं धातुतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयामि ।

त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रादयः परे ।

धातुभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३७ ॥

त्वर्गिति । त्वक्त्वचा, असृग्ग्रिभिरं, मांसमामिषं, मेदस्त्वग-
न्तरस्थितशुक्लत्वगाकृतिः, अस्थि शरीरशुक्तयः, मज्जाऽस्थिलग्नः
सूक्ष्मत्वगाकृतिः, शुक्रं रेतः, एत आदयो मुख्या येषु ते तथोक्ताः,
परेऽन्येषु भावा विकारा धातुभेदभवा धातूनां शरीरधारकाणां
त्वगादीनां यो भेदः पृथक् तस्माद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आ-
त्मा धातुतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो धातुतद्भेदोपाध्यतीतो-
ऽत एव शुद्धो धातुतद्भेदतज्जविकारसाक्षित्वमलरहितोऽस्ती-
त्यनुसन्धेयः ॥ ३७ ॥

इदानीं शरीरवायुतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति
प्राणापानसमामाश्वोदानव्यानी च पठ्यते ।

प्राणभेदभवा भवा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥३८॥

प्राण इति । प्राणः प्रकर्षेणानिति जीवयति शरीरेन्द्रियादिकं
स प्राण एतन्नामको वायुः, अपानोऽपानिति शरीरेन्द्रियादिकं
परित्यज्य गच्छति, यद्वा शरीरादिकं तर्पयति सोऽपानो वायुः,
समानः समं यथा भवति तथाऽऽनयति प्रापयति सर्वशरीर-
नाडीषु भक्षितमन्नपानादिकं स समान एतन्नामको वायुः,
चापि उदानव्यानी चोदान उदूर्ध्वमनितीत्युदान उक्रमण-
वायुः, व्यानश्च विशेषेणानित सर्वं शरीरं व्यापको भूत्वा
जीवयति सर्वशरीरामिति व्यानः, त एत पञ्च पञ्चसंख्याकाः,
उदानो व्यानश्च पञ्चम इति पाठे पञ्च संख्यापूरको व्यानोपीति
व्याख्येयम्, एते भावा विकाराः प्राणभेदभवाः प्राणः शरीरो
वायुस्तस्य यो भेदः पृथक्त्वं तस्माद्भवा उत्पन्नाः, आत्मा पञ्चप्रा-
णवृत्तितद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः पञ्चप्राणतद्भेदोपाध्यस्पृ-
ष्टोऽस्त एव शुद्धः पञ्चप्राणतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनु-
सन्धेयः ॥ ३८ ॥

इदानीमुपप्राणतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।

उपप्राणमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥३९॥

नाग इति । नागो नागनामा वायुर्नेत्रोन्मीलनकरः, 'नाग
उन्मीलनकर' इत्युक्तेः, कूर्मश्च कूर्पनामा वायुर्निमीलनकरः, 'कूर्मः
स्यात्तु निमीलने' इत्युक्तेः, कृकरः कृत्करो वायुः, 'कृत्करस्तु कृकर'
इत्युक्तेः, देवदत्तो देवदत्तनामा जृम्भणकरो वायुः, 'देवदत्तस्तु

जृम्भणे' इत्युक्तेः, धनञ्जयः पोषणकरो वायुः, मृतं शरीरं संव्याप्य गते प्राणेषु तिष्ठति धनञ्जयः' इत्युक्तेः, एते भावा विकारा उपप्राणभवा उपप्राणा प्राणानुसारिणस्ततो भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा उपप्राणतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जन उपप्राणतद्भेदोपाध्यतीतोऽतः शुद्ध उपप्राणतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३९ ॥

इदानीं ज्वरादिरोगोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ज्वरापस्मारकुष्ठानि वातपित्तकफादयः ।

धातुवैषम्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४०॥

ज्वरेति । ज्वरापस्मारकुष्ठानि ज्वरस्तापरोगः, अपस्मारो मूर्छारोगः, कुष्ठं चाष्टादशभेदभिन्नश्वेतकुष्ठादिकं, वातपित्तकफादयो वातो वायुः, पित्तं पित्तनामधातुः, कफः श्लेष्मा, आदयो मुख्या येषां ते तथोक्ताः, एते भावा विकारा धातुवैषम्यजा रेतआदिधातूनां वैषम्यं क्षोभो वातपित्तकफरूपस्ततश्च जाता ज्ञेयाः, आत्मा धातुतद्वैषम्यतदुत्पन्नविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो धातुतद्वैषम्यतदुत्पन्नरोगरूपोपाध्यस्पृष्टोऽत एव शुद्धो धातुतद्वैषम्यतज्ज्वररोगसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥४०॥

इदानीं नाडीभेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पिङ्गलेडा सुषुम्णा च गान्धारी हस्तिकादयः ।

नाडीभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४१॥

पिङ्गलेति । पिङ्गला दक्षिणनासापुटे प्रवहतीनाडी पिङ्गलाख्या, इडा वामनासापुटे प्रवहती नाडी-इडाख्या, अन्या सुषुम्णा च क्षणं वामनासापुटे क्षणं दक्षिणनासापुटे प्रवहती नाडी

सुषुम्णाख्या, गान्धारी गान्धारीनाम्नी नाडी, हस्तिका-ए-
तन्नाम्नी नाडी, आदिः प्रथमा यासां तास्तथोक्ता एते सर्वे-
भावा विकारा नाडीभेदभावा नाडीनां पिङ्गलादिनाडीनां
भेदः पृथक्कं तस्माद्भव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा
नाडी-तद्भेदोद्भवविकारसाक्षी प्रसगात्मा निरञ्जनो नाडीत-
द्भेदोपाधिशून्योऽत एव शुद्धो नाडीतद्भेदसाक्षित्वमलरहितो-
ऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४१ ॥

इदानीं गतितद्भेदतदुद्भवविकारोपाधितोप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

उत्क्रान्तिगत्यागतयो याः स्वर्गनरकप्रदाः ।

लिङ्गभेदोद्भवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४२ ॥

उत्क्रान्तीति । उत्क्रान्तिगत्यागतय उत्क्रान्तिरुदानगत्या
शरीरपरिस्रागसन्मुखता, गतिर्लोकान्तरं प्रति गमनम्, आगतिर्न-
रक इह लोके वाऽऽगमनम्, एता याः शास्त्रेषु प्रसिद्धाः स्वर्ग-
नरकप्रदाः स्वर्गस्य स्वर्गसुखस्य नरकस्य नरकदुःखस्य च
प्रदा दाऽयस्त एते भावा विकारा लिङ्गभेदोद्भवा लिङ्गश-
रीरस्य यो भेदः सत्त्वादिगुणोद्रेकेण पूर्वपूर्वगृहीतभावसागपु-
रःसरमन्यभावाङ्गीकरणरूपस्तस्मादुद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः,
आत्मा लिङ्गतद्भेदतदुद्भवभावसाक्षी प्रसगात्मा निरञ्जनो लिङ्गत-
द्भेदतदुद्भवोपाधिशून्योऽत एव शुद्धो लिङ्गतद्भेदतदुद्भवसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४२ ॥

इदानीं वर्णतद्भेदोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इत्येवमादयः ।

वर्णभेदभावा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४३ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मणो ब्रह्मवृत्त्युपजीविकः, क्षत्रेण क्षत्रं वा चरति क्षत्रियः क्षत्रधर्मेण प्रवर्त्तते क्षत्रकर्म वाऽऽचरतीत्यर्थः, क्षत्रधर्मोपजीवीत्यर्थः, वैश्यो विशा वैश्यवृत्त्या चरति स वैश्यो वैश्यवृत्त्युपजीवीत्यर्थः, शूद्रः शूद्रवृत्त्युपजीवी, इत्येवमेते-
चादयो येषां ते तथोक्ता भावा विकाराः, आदिपदेन सूत-
तक्षचर्मकारसुवर्णकाराद्या ग्राह्याः, वर्णभेदभावा वर्णानां गुणकृ-
तस्वभावानां यो भेदः पृथक् तस्माद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा
वर्णतद्भेदतदुद्भवावकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो वर्णतद्भेद-
तदुद्भवविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो वर्णतद्भेदतज्जवि-
कारसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४३ ॥

इदानीमाश्रमभेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरिति क्रमात् ।

आश्रमप्रभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यव्रतनिष्ठः स चोपकु-
र्वाणो नैष्ठिकश्च द्विविधोऽपि, गृही गृहस्थधर्मवान्, वानप्रस्थो वा-
नप्रस्थधर्मवान्, भिक्षुः संन्यासी, इति एवं क्रमात्क्रमेण ज्ञेया ते
भावा विकारा आश्रमप्रभवा आश्रम्यतेस्मिन्नित्याश्रमस्त-
स्मात्प्रभवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्माऽऽश्रमतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा
निरञ्जन आश्रमतद्भेदरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्ध आश्रमतद्भे-
दसाक्षित्वमलहीनोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४४ ॥

इदानीं पाखण्डतद्भेदतदुपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

कापालिकाः क्षपणकाः स्वेच्छाचारा दिगम्बराः ।

पाखण्डप्रभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४५ ॥

कापालिका इति । कापालिका एककर्णोऽस्थिकण्ड-

सधारिणो मुण्डमालां च विधृतवन्तो विशिष्टवेषाः प्रसिद्धाः,
 क्षपणकाः परमारणक्रियानिष्ठाः संन्यासधर्मरहितसंन्यासवेषधा-
 रिणः स्वेच्छाचाराः स्वस्येच्छयैवाचारो येषां ते वेदवि-
 हितान्यवेषाचारधारिणः कञ्चुकाचारिण इति प्रसिद्धाः, दि-
 गम्बरा माध्यमिकनामानो नास्तिकाः, ते एते सर्वे भावा वि-
 काराः पाखण्डप्रभवाः पापस्य दुःकृतस्य खण्डं चिह्नं तस्मा-
 त्प्रभव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा पाखण्डतद्भेदो-
 द्भवविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः पाखण्डतद्भेदतदुद्भव-
 विकारोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः पाखण्डतद्भेदतदुद्भवविकार-
 साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४५ ॥

इदानीं ममत्वनिर्ममत्वाभ्यां तदभिमानतोप्यात्मानं वि-
 विच्य दर्शयति ।

ममता संमता मूढैर्न मता समतास्थितैः ।

सोप्यहन्ताभवो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४६ ॥

ममतेति । मूढैर्मूर्खैर्ममता ममत्त्वरूपो भावः सा संमता-
 इष्टीकृता, समतास्थितैः समतायां समत्त्वे गुणसाम्यरूपायां प्र-
 कृतावित्यर्थः, स्थितैर्मूढैर्न मता नेष्टीकृता सोपि ममत्वेष्टी-
 करणानिष्टीकरणरूपोपि भावो विकारोऽहन्ताभवोऽहन्ताया
 अहङ्काराद्भव उत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तो ज्ञेयः, आत्मा ममत्त्वा-
 ममत्त्वसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो ममत्वनिर्ममत्वरूपोपाध्य-
 तीतोऽत एव शुद्धो ममत्वनिर्ममत्वसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्य-
 नुसन्धेयः ॥ ४६ ॥

ननु तर्हि ममतैव त्याज्याऽहन्तायां को दोषो येनासौ त्य-
 ज्यते तत्राह ।

अहन्ताममते धीमन्नुभे मातृसुते अपि ।

ते परस्परकुट्टिन्यौ तदेकामपि मा स्पृश ॥ ४७ ॥

अहन्तेति । हे धीमन् हे विवेकिन् उभे द्वे अहन्ताममते अ-
हङ्कारममकारत्वे मातृसुते अपि अहङ्कृतिर्ममताया माता तस्या-
स्तत उद्भवान्ममतापि अहङ्कृतेर्माता तस्या अपि तत उद्भ-
वादेवमन्योन्यसुतात्वमप्युभयोर्ज्ञेयं, तथापि ते अहन्ताममते पर-
स्परकुट्टिन्यावन्योन्ययोः कुट्टिन्यौ दूतिके स्तः, तत्तस्मात्कार-
णादुभयोर्मध्ये एकामपि अहन्तां ममतां वा मा स्पृश मा-
ङ्गीकुरु एकाङ्गीकारे उभयोरप्यङ्गीकारः स्यादिति भावः ॥४७॥

इदानीं सर्वभावलयोपलक्षितबोधरूपोपाधितोप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

सर्वे भावाः प्रलीयन्ते यस्मिन् भावे समुद्रते ।

सोपि बोधमयो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥४८॥

सर्वे इति । यस्मिन्विद्वत्प्रसिद्धे भावे विकारे समुद्रते
सति समुत्पन्ने सति सर्वे समस्ता भावा विकाराः प्रलीयन्ते
नाशं प्राप्नुवन्ति सोपि सर्वलक्षणलक्षणलक्षितोपि भावो विकारो
बोधमयो ज्ञानस्वरूपो ज्ञेयः, आत्मा सच्चतत्कार्यबोधसाक्षी
प्रत्यगात्मा निरञ्जनः सच्चतत्कार्यरूपबोधोपाधिशून्योऽत एव
शुद्धः सच्चतत्कार्यबोधसाक्षित्वमलरहितः ॥ ४८ ॥

इदानीं बोधतद्विषयजगदभावोपलक्षितशून्यरूपोपाधितो-
प्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

यत्न बोधमयो भावो नास्ति भावे समुद्रते ।

स हि शून्यमयो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥४९॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्प्रत्यक्षे भावे विकारे समुद्भूत उत्पन्ने सति बोधमयो ज्ञानरूपो भावो विकारो नास्ति न विद्यते बोधमयाभावग्रहणेन तद्विषयभूतजगदभावोपि ग्राह्यः, जगदपि नास्ति न विद्यते सोपि बोधतद्बोध्यजगदभावोपलक्षितो भावो विकारः शून्यरूपो ज्ञेयः, आत्मा शून्यसाक्षी कूटस्थश्चिन्मात्रस्वरूपो निरञ्जनः शून्यत्वोपाधिरहितो अत एव शुद्धः शून्यसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४९ ॥

ननु तर्हि देहादिसमस्तजगत्पदार्थानां तदभावाख्यस्य शून्यस्य च तद्बोधस्यापि प्रतीयमानस्य सर्वस्यानात्मत्वेन निषेधे कृते सति तद्रहितस्तदन्यश्चात्मा क इत्याशङ्क्याह ।

शून्याशून्ये समे यस्मिन् भावे च समातां गते ।

स भावस्त्वमसि प्राज्ञ आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ५० ॥

शून्याशून्ये इति । यस्मिन् विद्वत्प्रत्यक्षे भावे सम एकरूपे भावे पारमार्थिकसद्रूप आत्मानि शून्याशून्ये शून्यं जगदभावरूपमशून्यं च जगद्भावरूपं ते उभे द्वे अपि समतां गते समतामेकरूपतां गते प्राप्ते भवतः स भावः शून्याशून्योभयसाम्यप्रकाशको भावः प्राज्ञः प्रकर्षेण ज्ञः प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः सर्वज्ञ इत्यर्थः, स्वार्थेण प्रज्ञशब्दात्कर्त्तव्य, ततश्च प्राज्ञशब्दः सर्वज्ञवाचकः सिद्धः, आत्मा स्वयं सद्रूपेण सर्वत्र सन्ततो व्यापक इत्यर्थः, निरञ्जनो शून्याशून्यतत्साम्यलक्षणोपाधिरहितोऽतः शुद्धः शून्याशून्यतत्साम्यसाक्षित्वमलरहितो यः स त्वमसि त्वत्प्रकाश्यत्वेन सर्वपूर्वोक्तोपाध्यनुभवाद्भवान्नेवात्मेत्यर्थः, 'न शून्यं नापि सद्यादृक्तादृक्तत्वमिदेष्यतामि'त्युक्तत्वाद्, 'नासदामीन्नो सदासीद'िति श्रुत्या सदसतोर्निषिद्धत्वात्तत्साम्यस्यापि तदुपेक्षितत्वसिद्धेस्तत्प्रकाशकमात्मस्वरूपं पारमार्थिकं निश्चेतव्यमिति भावः ॥ ५० ॥

इदानीमेतत्प्रकरणविचारफलमाह ।

निरञ्जनस्य देवस्य पञ्चाशत्कविचारतः ।

निरञ्जनस्य देवस्य निरञ्जनपदं ब्रजेत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे निरञ्जनपञ्चाशत्कं सप्तदशः ॥ १७ ॥

निरञ्जनस्येति । निरञ्जनस्योपाधिरहितस्य देवस्य चिन्मात्र-
रूपस्यात्मनः पञ्चाशत्कविचारतः पञ्चाशतां पञ्चाशत्संख्यानां
श्लोकानां समूहः पञ्चाशत्कं समूहे कन्प्रत्ययः, एतत्प्रकरणस्य
विचारतो विवेकान्निरञ्जनस्योपाधिरहितस्य केवलस्यैवार्थः,
देवस्य चिन्मात्रस्वरूपस्यात्मनो निरञ्जनपदं निरूपाधिकं यत्पदं
स्वरूपं तद्व्रजेत्प्राप्नुयात् ॥ ५१ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
निरञ्जनपञ्चाशत्कप्रकाशः सप्तदशः ॥ १७ ॥

अथ यमुनाष्टकम् ।

एवं निरूपाधिकमात्मस्वरूपं सर्वोपाधिभ्यो विविच्य दर्श-
यित्वेदानीं तस्यैव लक्षणैर्लक्षितानि लक्षणानि तैर्लक्षयितुं यमु-
नासादृश्येन तदेव निरूपायिष्यन्त्यमुनाष्टकाख्यमष्टश्लोकं प्रकरण-
मारभमाण आह ।

अथ यमुनाष्टकम् ।

अथेति । अथ निरञ्जनपञ्चाशत्कनिरूपणानन्तरं यमुनाष्टकं
यमुनाष्टकाख्यं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ यमु-
नाचितोः समानधर्मनिरूपणे सादृशकं प्रदर्शयति ।

उज्ज्वला मधुरा शीता पवित्रा यमुनेव चित् ।

विविच्य दृष्टा हि मया श्यामिका याऽत्र स भ्रमः ॥ १ ॥

उज्ज्वलेति । उज्ज्वला निर्मलजला पवित्रा पवित्रयति जना-
 न्सा पवित्रा स्वतश्च पवित्रा, मधुरा मिष्टजला, शीता शीतलगुणा,
 यमुनेव यथा यमुना कालिन्दी नदी तथा चिञ्चेतनापि उ-
 ज्ज्वला निर्मला मायाऽविद्यादिमलरहिता मधुरा सुखरूपत्वान्मि-
 ष्टेति यावत्, शीता तापत्रयनिवर्तकत्वाच्छीतलगुणा, पवित्रा प-
 वित्रयति रागादिरहितं करोत्यन्तःकरणं स्वाविर्भावनेति प-
 वित्राऽस्तीति शेषः, ननु यमुनेव चिदस्तीति कुतो ज्ञातं तत्राह
 विविच्येति, हि यस्मात्कारणान्मया तव तत्स्वरूपोपदेशकेन
 विविच्य सर्वोपाधितो विवेचनेन पृथक्कृत्य दृष्टाऽनुभूता, एवं
 च सर्वैरपि मदन्तैः सर्वोपाधितो विविच्यैवैतादृशी ज्ञातुं शक्येति
 भावः, ननु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुज्ज्वलत्वधर्मे समाने प्रतीय-
 माना श्यामिका कुतस्सा तत्राह श्यामिकेति, या प्रत्यक्षा सर्वेषां
 श्यामिका नीलता नैल्यमित्यर्थः, अत्र यमुनायां चिति च यमु-
 नायां नीलत्वं चिति त्वज्ञानरूपं नैल्यमिति विवेकः, स भ्रमः
 सा भ्रान्तिरेवेति निश्चेतव्यम्, अतो यमुनाचितोः साम्याद्यमु-
 नादृष्टान्तेन चिति तल्लक्षणलक्षितानि लक्षणानि योज्यानीति
 भावः ॥ १ ॥

एवं यमुनाचितोरुज्ज्वलत्वादिगुणैः सादृश्यं प्रतिपाद्येदानीं
 स्थूणानिखननन्यायेन तदेव द्रढयितुमाक्षिप्य समाधत्ते चतुर्भिः,
 तत्रादावुज्ज्वलत्वमाक्षिप्यसमाधत्ते ।

यत्त्वं वदसि चिदेवी नीरूपा तूज्ज्वला कथम् ।

तथा प्रक्षालितं पद्मं निर्मलं हृदयं मम ॥ २ ॥

यदिति । हे शिष्य त्वं भवान् यद्यस्मात्कारणाच्चिदेवी चि-
 न्मात्रस्वरूपा देवी स्वयंप्रकाशमाना तु दृष्टान्तीकृतयमुनावि-
 लक्षणा, तदेव वैलक्षण्यं स्पष्टमाह नीरूपेति, नीरूपा निर्गतं रूपं

यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति तत्ततः कारणादुज्ज्वला स्वच्छा
कथं केन प्रकारेण स्यादित्येवं वदसि पृच्छसि तर्हि त्वं तथा
चित्ता प्रक्षालितं स्वाविर्भावेन धीतं मम मे हृदयमन्तःकरणं नि-
र्मलं मलरहितं रागादिहीनमित्यर्थः, पश्याऽवलोकय । तथा चा-
त्रायं प्रयोगः, चिदुज्ज्वला भवितुमर्हति मदन्तःकरणनिर्मलका-
रित्वाद् यन्नैवं न तदेवं यथा मलिनजलादि तथा च तन्नान्य
मलनिवर्त्तकमपि भवति अतस्तदुज्ज्वलमपि न भवतीत्यादिः॥२॥

एवमुज्ज्वलत्वं प्रसाध्येक्षानीं चिति मधुरत्वमाक्षिप्य
समाधत्ते ।

यत्त्वं वदसि चिद्देवी नीरसा मधुरा कथम् ।

आस्वादयन्ति तां नित्यं रसिकाः शङ्करादयः॥३॥

यदिति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणात्त्वं भवाञ्चिद्देवी
चेत्यरहितचिन्मात्ररूपा स्वयंप्रकाशमाना नीरसा निर्गतो रसो
रस्यत इति रसो मधुरत्वादिरसो वैषयिकसुखमित्यर्थः, यस्याः
सा तथोक्ता, रसनेन्द्रियरहितत्वाद्वा नीरसा रसज्ञानरहिता-
ऽस्ति तत्ततो हेतोः सा मधुरा मिष्टा कथं केन प्रकारेण ज्ञेया-
इत्येवं वदसि तर्हि शृणु रसिका रसं जानन्ति ते रसिकाः
शङ्करादयः शङ्करः सुखकरः शिव आदिः प्रथमो येषां विष्णु-
ब्रह्मादीनां ते सर्वे तां चितिं नित्यं सर्वदाऽऽस्वादयन्ति अनुभ-
वन्ति अतस्ते जगत्सुखप्रदा ज्ञेयाः, सुखप्रदत्वे हेतुः स्वानन्दानु-
भवः, तेन च सुखरूपत्वे सुखप्रदत्वमपि, सुखप्रदत्वात्सुखरूपत्वाच्च
रसिकत्वं तेषु विष्णवादिषु, रसिकत्वेन च तेषां स्वयं प्रकाशचि-
न्मात्रात्मरूपे रमणं चिति सुखरूपत्वं निश्चाययतीति भावः ।
अत्राप्ययं प्रयोगः, चिन्मधुरा भवितुमर्हति रसिकशङ्करादिप्रीति-
विषयत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथा दुःख तद्रसिकप्रीतिविषयं न भ-

वति अतस्तत्सुखरूपमपि न भवतीति ॥ ३ ॥

एवं मधुरत्वं सम्भाव्येदानीं शीतलत्वमप्याक्षिप्य सम्भावयति ।

यत्त्वं वदसि चिद्देवी निःस्पर्शा शीतला कथम् ।

पश्य तस्याः प्रसादेन गतं तापत्रयं मम ॥ ४ ॥

यत्त्वमिति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणात्त्वमाक्षेपको भूत्वा चिद्देवी चेत्यरहितचिन्मात्ररूपा देवी स्वयंप्रकाशरूपेण द्योतमाना निःस्पर्शा त्वगिन्द्रियरहितत्वेन स्पर्शगुणरहिताऽस्ति तत्ततो हेतोः शीतला शैत्यगुणवती कथं केन प्रकारेण सम्भाव्या—इत्थेवं वदसि कथयसि यदि तर्हि शृणु तस्याश्रितः प्रसादेनाविर्भावलक्षणेनानुग्रहेण मम मे तापत्रयमाधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकानां तापानां दुःखानां त्रयं त्रिकं गतं नष्टं त्वं पश्यावलोकय त्वगिन्द्रियविषयत्वाभावापि चिति शीतलत्वमन्तःकरणतापत्रयनिवर्तकत्वानुपपत्त्याख्यलक्षणलक्षितलक्षणया सम्भाव्यमिति भावः । अत्रायं प्रयोगः, चिच्छीतला भवितुमर्हति अस्पर्शत्वे सति चेतस्तापनिवर्तकत्वाद्यन्त्रैवं न तदेवं यथा जलादि द्रव्यं तच्चास्पर्शत्वे सति चेतस्तापनिवर्तकं न भवति अतः पारमार्थिकं शीतलमपि न भवति । एवं चात्मचिदेव पारमार्थिकी शीतलाऽऽन्यच्च प्रातिभासिकं शीतलं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

एवं शीतत्वं सम्भावयित्वा पवित्रत्वमपि आक्षिप्य सम्भावयति ।

यत्त्वं वदसि चिद्देवी निर्गुणा पावनी कथम् ।

तत्पवित्रीकृतान्पश्य कचदत्तशुकादिकान् ॥ ५ ॥

यदिति । हे शिष्य त्वं पृच्छको भूत्वा चिच्चेत्यरहितचिन्मात्रा देवी द्योतमाना स्वयंप्रकाशेत्यर्थः, निर्गुणा गुणरहिताऽस्ति

यद्यतोऽतः पावनी पावनस्यापि गुणत्वात्मा पावनी पावनं पवि-
त्रकरणरूपो गुणः सो स्याऽस्तीति पावनी कथं केन प्रकारेण
सम्भाव्या—इत्येवं वदसि ब्रूषे चेत्तर्हि त्वं तत्पवित्रीकृतान्तयेन
चिता स्वाविर्भावेन पवित्रीकृतान्मायाविद्यारागादिमलनिरासेन
शुद्धीकृतान्कचदत्तशुकादिकान्कचो बृहस्पतेः पुत्रः, दत्तो ऽत्रेः,
शुक्रो व्यासपुत्रः, क्षते आदयो मुख्या येषामार्षभादीनां ते तथो-
क्तास्तीन् त्वं पश्यावलोकय । अत्रायं प्रयोगः, चित्पावनी भवितु-
मर्हति निर्गुणत्वे सखन्येषां पावनत्वाद्यत्रैवं नतदेवं यथा वा-
य्वादिः स निर्गुणत्वे सखन्यपावको न भवति अतः स्वतोपि
पावनो न भवति अतश्चिदेव परमार्थतः पावनी वाष्वादिषु
यत्पावगङ्गानं तद्भ्रान्तमेवेति भावः ॥ ५ ॥

अतः परं शिष्यप्रश्नमनन्तरयितुमाह ।

अथ शिष्यः पृच्छति ।

अथेति । अथानन्तरं शिष्यः पृच्छति, प्रश्नं करोति, तमेव
प्रश्नमुदाहरति ।

गुरो लाक्षणिकैरेव किं लक्षयसि लक्षणैः ।

लक्षणैर्लक्षय स्वामिंस्तल्लक्ष्यं लक्षयते यथा ॥ ३ ॥

गुरो इति । हे गुरो गृणाति हितमुपादिशतीति गुरुस्तस्य
संबोधने हे गुरो हे दैशिक लाक्षणिकैरेव लक्षणैर्लक्षणया बो-
धितैरेव केवले लक्षणैश्चिन्हेस्तदात्मरूपं लक्ष्यं लक्षणैर्बोद्धुं शो-
भ्य वस्तु किं कुतो लक्षयसि बोधयसि हे स्वामिन्हे गुरो तदा-
त्मस्वरूपं लक्ष्यं लक्षणैर्ज्ञाप्यं वस्तु लक्षणैश्चिन्हेर्यथा यदल्ल-
क्षयते ज्ञायते तथा तदल्लक्षय बोधय ॥ ६ ॥

अस्य प्रश्नस्योत्तरं दातु माह ।

अत्रोत्तरम् ।

अत्रेति । अत्रास्मिन्प्रश्ने उत्तरं प्रतिवाक्यमुच्यत इति शेषः,
तदेवोत्तरमुदाहरति ।

लक्ष्ये लक्षणवल्लक्ष्यमिह लक्ष्ये न लक्षणम् ।

विलक्षणमिदं लक्ष्यं लक्षणैवात्र लक्षणम् ॥ ७ ॥

लक्ष्य इति । लक्ष्येऽन्यलक्षणैर्बोध्ये वस्तुनि लक्षणवद्यथा
लक्षणानि सन्ति तद्वदिहात्मस्वरूपे लक्ष्ये लक्षणैर्बोध्ये वस्तुनि
लक्षणं चिह्नं न लक्ष्यं न लक्षितुं योग्यं कुत इत्यत आह वि-
लक्षणमिति, इदमात्मस्वरूपं लक्ष्यं लक्षणया बोद्धुं योग्यं वस्तु
विलक्षणमन्यलक्ष्यविपरीतलक्षणावल्लक्षणहीनं चास्ति निर्गुण-
त्वादरूपत्वात्स्वप्रकाशत्वाच्चातो लक्षणैव कैवलं भागलक्षणैवा-
त्रास्मिन्नलक्ष्ये लक्षणं बोधाय चिह्नं भवति नान्यद्, अन्यलक्ष्ये
तु लक्षणसंभवात्परप्रकाशत्वाच्च लक्षणं संभवसेवेति भावः ॥ ७ ॥

एवं प्रश्नं समाधायेदानीं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः श्यामि
कापदवाच्यमप्यर्थं बोधयंस्तन्निषेधति ।

पयस्यमलगम्भीरे श्यामिका भ्रान्तिरूपिणी ।

ब्रह्माण्यमलगम्भीरेप्यविद्या भ्रान्तिरूपिणी ॥ ८ ॥

इति०न०बो०यमुनाष्टकम् ॥ १८ ॥

पयसीति । अमलगम्भीरैऽमलं च तद्गम्भीरं चागान्धं त-
स्मिन्पयसि जले श्यामिका कालिमा या प्रदृश्यते सा भ्रान्ति-
रूपिणी भ्रान्तिर्भ्रम एव रूपं स्वरूपं यस्यास्तथाभूतास्तीति
ज्ञातव्या न तु सा वास्तवीत्यर्थः, श्यामत्वभासने हेतुरगाधत्वं
तदसत्त्वसम्भवे हेतुनिर्मलत्वमिति विवेकः । दार्ष्टान्तिकेऽप्याह
ब्रह्मणीति, अमलगम्भीरे न विद्यते मलोऽविद्यादिरूपो

पश्मिस्तदमलं गम्भीरं चानन्तत्वादगाधमेतादृशे विशेषणद्र-
यवति ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य आत्पनि भ्रावि-
द्यापि अज्ञानमाप भ्रान्तिरूपिणी भ्रान्तिभ्रम एव रूपं स्वरूपं
यस्याः सा तथाभूताऽस्ति न तु वास्तवीत्यर्थः, अत्रापि चेत्यर-
हितचिन्मात्रानन्तत्वमविद्याप्रतीतौ हेतुः, निर्मलस्वप्रकाशचिन्मा-
त्रत्वमविद्यासत्त्वे हेतुरिति विवेकः, अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यं
सिद्धमिति भावः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरहो दि० बो० यमुनाष्टकप्रकाशोष्टादशः ॥ १८ ॥

अथ शिलाषट्कम् ।

एवं यमुनासादृश्येनात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं तदेव पुनः
शिलाधेनुरूपेण निरूपयञ्छिलाधेनुषट्कारूपं प्रकरणं पदश्लो-
कमारभमाण आह ।

अथ शिलाषट्कम् ।

अथेति । अथ यमुनाष्टकनिरूपणानन्तरं शिलाधेनुषट्कं
शिलाधेनोः षट्कं षण्णां श्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं निरू-
प्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ शिलाधेनोः स्वस्य साक्षात्का-
रोस्तीत्याह ।

अनन्तकोटिचन्द्राणां चन्द्रिकाभिः कृता किमु ।

आह्लादरूपिणी दृष्टा मया धेनुः शिलामयी ॥ १ ॥

अनन्तेति । अनन्तकोटिचन्द्राणामनन्ता अपरिमिताः को-
टयः कोटिसंख्या ये चन्द्रा निशाकरास्तेषामनन्तकोटिब्र-
ह्माण्डापेक्षया चन्द्राणामप्यनन्तकोटित्वं ज्ञेयं, तेषां चन्द्रिकाभि-
ज्योत्स्नाभिरुपादानभूताभिः कृता निर्मिता किमु किमित्यु-
त्प्रेक्षा, चन्द्रिकाकार्यत्वोत्प्रेक्षणे निमित्तमाहाऽऽह्लादरूपिणीति,

आह्लादो हर्ष एव रूपमाकारो यस्याः सा तथोक्ता शिलामयी
शिलारूपा चेत्यरहितचिन्मात्ररूपत्वाच्चितेर्जडशिलासादृश्यं ज्ञे-
यम्, धेनुर्धिनोति प्रीणाति जगदिति धेनुः सकलजगदानन्दकं-
त्वाद्भेनुत्वम्, 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेः, मया तत्स्वरूपनिरूप-
णकर्त्रा दृष्टा साक्षादनुभूताऽतो मत्कृततन्त्रिरूपणेऽप्रामाण्यं न
शङ्कनीयमिति भावः ॥ १ ॥

ननु धेनुत्वे तस्या धावनखानपानाद्यपेक्षा लोकधेनोरिव
स्यादिसाशङ्क्य तां वारयस्येन ।

न धावति न हन्त्येव न खादति पिबत्यपि ।

स्वभावनिरमला सेयं हृष्टिपुष्टिमती स्थिता ॥ २ ॥

नेति । न धावति न गच्छति 'अपाणिपाद'इति श्रुतेः, पादर-
हितत्वाद्गन्तव्यदेशाभावाच्च, तथा न हन्त्येव नैव हिंसति हिंस्य-
स्यान्यस्याभावात्कर्तृत्वस्यापि बाधितत्वाच्च, न खादति न भ-
क्षति आनन्दरूपत्वेन नित्यतृप्तत्वाद्भोज्यद्वैतासत्वाच्चाऽपि च
निर्विकारत्वेन भोक्तृत्वविकारासम्भवाच्च, न पिबत्यपि आन-
न्दरूपत्वेन नित्यतृप्तत्वादेव न पानाद्यपेक्षेति भावः, स्वभावनि-
र्मला स्वभावेनैव स्वत एव निर्मला शुद्धाऽत एव नित्यं सर्व-
दैव हृष्टिपुष्टिमती हृष्टिर्हर्षः पुष्टिः पुष्टत्वं तद्वती स्थिता तिष्ठ-
तीति ज्ञेया ॥ २ ॥

कामधेनोर्विश्वामित्रदण्डाय निःसृतानि रोमभ्यः सैन्या-
नीति पुराणेषु प्रतापः श्रूयते यस्ततोप्यस्यामाधिक्यं प्रताप-
स्य दर्शयति ।

रोमरेखासु विभ्रान्तास्तस्या ब्रह्माण्डकोटयः ।

अपर्यन्ता स्थिता धेनुः सा काश्मीरशिलामयी ॥ ३ ॥

रोमरेखास्त्विति । तस्याः शिलाधेनो रोमरेखासु रोमकूपेषु ब्रह्माण्डकोटयो ब्रह्मण्डानां त्रिलोकानां कोटयोऽपरिमित-कोटिकोटिसमूहा विभ्रान्ता विपरीततया विंशष्टरूपेण च भ्रान्ता भ्रमरूपास्तिष्ठन्तीति शेषः, शबलब्रह्मणामत्र रोमरेखास्थानीयत्वं तत्रैव ब्रह्माण्डानां कल्पितत्वादिति भावः, तस्या महत्वमपि अन्यसामान्यधेनुकामधेनुभ्योऽप्यधिकं दर्शयति अपर्यन्तेति, सोक्ता धेनुः सर्वप्राणितर्पणकर्त्री गौरपर्यन्ता न विद्यते परितोऽन्तः परिच्छेदो यस्याः सा तथोक्ताऽनन्तेत्यर्थः, स्थिता तिष्ठति सा च काश्मीरशिलामयी काश्मीर उत्पन्ना शिला स्फटिकाख्या तन्मयी तद्रूपेत्यर्थः, अस्तीति शेषः, स्वच्छत्वेन चेत्यरहितचिन्मात्रत्वाज्ज्ञानाभावेन च काश्मीरशिलारूपत्वं निरूपितमिति भावः ॥ ३ ॥

तस्याः स्फटिकमयत्वं यदुक्तं तत्प्रयोजनमाह ।

आयान्ति यान्ति धावन्ति नृत्यन्ति च हसन्ति च ।

प्रतिबिम्बा जीवरूपास्तस्याः सा तु यथा स्थिता ॥ ४ ॥

आयान्तीति । तस्याः काश्मीरशिलामयधेनोर्जीवरूपा जीवाकृतयः प्रतिबिम्बा आभासा आयान्ति आगच्छन्ति यान्ति गच्छन्ति धावन्ति त्वरितं वेगेन गच्छन्ति अपि च पुनर्नृत्यन्ति हर्षेण नटवदनन्तरूपैर्नृत्यं कुर्वन्ति च पुनर्हसन्ति वैषयिकमुखोद्भवे सुखित्वाभिमतया हास्यमपि कुर्वन्ति एवंविधजीवविविधाकारेषु प्रतीयमानेष्वप्रतीयमानेषु च सत्सु अपि अनेकविधप्रतिबिम्बेषु प्रतीयमानेष्वपि स्फटिक इव सा तु काश्मीरशिलाधेनुश्च यथा स्थिता यथा पूर्वं निर्विकारा तथैव स्थिता तिष्ठति ॥ ४ ॥

ननु पाषाणमयत्वे नीरसत्वं स्यादित्याशङ्क्य स्थूलदृष्ट्या नीरसत्वेऽपि तस्या रसरूपत्वमस्तीत्याह ।

नीरसापि सुधामिष्टा निर्गुणापि प्रिया सताम् ।

नीरूपाप्यतिकान्ता सा मया दृष्टा न तु श्रुता ॥५॥

नीरसेति । नीरसापि यद्यपि रसः सुखं वैषापिकषड्विधो रसश्च निर्गतो निवृत्तो यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति तथापि 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, रसो वै-सः' इत्यादिश्रुतिभिः सुखरूपत्वप्रतिपादनात्, सुखरूपत्वादेव सुधामिष्टा सुधामृतं तद्वन्मिष्टा मधुराऽस्ति, तथा निर्गुणापि निर्गता निवृत्ता गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तत्कार्याणि च सुशीलत्वादयो यस्यां सा तथोक्ताऽस्ति यद्यपि सतां तत्स्वरूपनिश्चयवताम् अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरि'ति श्रुतेः, प्रिया प्रीतिविषयेत्यर्थः, भवतीति शेषः, तथा नीरूपापि निर्गतं रूपं यस्याः सा तथोक्ता निराकारेत्यर्थः, अस्ति यद्यपि तथापि सा धेनुरतिकान्ताऽत्यन्तकमनीया भवति प्रीतिविषयत्वादतिकमनीयत्वमपि सुखरूपत्वादेव ज्ञेयम्, ननु एतादृशी धेनुर्भवता दृष्टा वा श्रुता श्रुता चेद्वञ्चकैर्मिथ्याभ्रामितत्वेन तद्वचनजन्यं ज्ञानं ग्लानप्लववाक्यवद्भ्रान्तमेवातोऽपामाण्येनाग्राह्यं स्यादित्याशङ्क्याद्यानङ्गीकरेणैव द्वितीयमवष्टभ्याह मयेति, मया त्वदुपदेशकेन दृष्टा साक्षादनुभूता न तु श्रुता केवलश्रुतस्यापि शिलाप्लववाक्यजन्यज्ञानस्य भ्रान्तत्ववद्भ्रान्तत्वं निवारयितुं दृष्टत्वं मप्यङ्गीकार्यमित्युभयोर्ग्रहणमित्यनवद्यमिति भावः ॥ ५ ॥

नन्वन्यधेनुदुग्धपानवत्तद् दुग्धपानेच्छोर्मम कथं तल्लाभः स्यादित्याशङ्क्याह ।

सर्वन्तीममृतं नित्यं जिह्वया ब्रह्मविद्यया ।

वत्सः शिलामयो भूत्वा पिव धेनुं शिलामयीम् ॥ ६ ॥

इति श्रीन० बौ० शिलाधेनुषट्कम् ॥ १९ ॥

स्रवन्तीमिति । हे शिष्य त्वं भवान् शिलामयः शिलावत्सम-
कूटस्थचिद्रूपस्तत उभयोर्जात्यैक्येन वत्स इव धेनोः साजा-
स्येन वत्सो यथा तथा भूत्वा ब्रह्मधेनुबालत्वं स्वस्मिन्सं-
पाद्येति भावः, ब्रह्मविद्याया स्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वज्ञानरूपया जि-
ह्वया रसनया तात्त्विकसुखरसानुभवकरणत्वाद्ब्रह्मविद्याया रस-
नारूपत्वं ज्ञेयम्, अमृतं सुखं यत्पयःस्थानीयं नित्यं सर्वकालमपि
स्रवन्तीं दुहन्तीं शिलामयीं शिलावत्समरूपां ब्रह्मरूपामित्यर्थः,
पिव प्राप्नीहि अनुभवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
शिलाधेनुषट्कार्थप्रकाश एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अथ निद्रापञ्चकम् ।

एवं शिलाधेनुरूपकेणात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं तदेव निद्रा-
रूपकेण निरूपयितुं निद्रापञ्चकार्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभ-
माण आह ।

अथ निद्रापञ्चकम् ।

अथेति । अथ शिलाषट्कनिरूपणानन्तरं निद्रापञ्चकं निद्राया
निरूपकं पञ्चकं पञ्चश्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति
शेषः, तत्र तावदौक्तिकनिद्राया एतत्प्रकरणे वर्णयिष्यमाणनि-
द्राया वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह ।

न सन्ति यस्यां निद्रायां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ।

अवस्थातयरूपिण्यः सर्वद्वन्द्वविवर्जनात् ॥ १ ॥

नेति । यस्यां विद्वदनुभवगम्यायां निद्रायां सुषुप्तौ सर्वप्रपञ्च-

लयाधारत्वाद्ब्रह्मैव निद्रारूपेण प्रतिपादितमत्र ज्ञेयम्, अवस्थात्रय-
रूपिण्योऽवस्थाः स्थितयस्तासां त्रयं त्रिकं तदेव रूपमाकृति-
र्यासां तास्तथोक्ता जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयो जाग्रच्चेन्द्रियैर्विषयोपल-
ब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणा जाग्रदेतन्नाम्न्येका, स्वप्नश्च जा-
ग्रत्संस्कारवासनावसितबुद्धौ जाग्रत्संस्कारजः प्रत्ययः स्वप्न
इत्युक्तलक्षणा स्वभावस्था द्वितीया, सुषुप्तिश्चाज्ञानमात्रविषया त-
दावृतसुखविषया चेतिलक्षणलक्षिता निद्रा च तृतीया, एता न
सन्ति न विद्यन्ते तत्र हेतुः सर्वद्वन्द्वविवर्जनात्सर्वाणि समस्तानि
यानि द्वन्द्वानि सुखदुःखादीनि तेषां विवर्जनादसन्ताभावात् ॥१॥

ननु निद्रात्वे तस्यास्तामसत्वं स्यात्तत्राह ।

गुणातीततया तत्र तमोलेशो न विद्यते ।

स्वयंप्रकाशरूपत्वादप्रकाशोपि नास्ति हि ॥ २ ॥

गुणातीततयेति । तत्रोक्तनिद्रायां गुणातीततया तस्या गु-
णातीतत्वात्तमोलेशस्तमसस्तमोनाम्नो गुणस्य लेशोऽंशो न
विद्यते नैवास्ति, ननु मास्त्वस्यां तमस्तथापि निद्रात्वेनास्यामन्य-
सुप्तौ जगदप्रकाश इवाप्रकाशः स्यात्तत्राह स्वयंप्रकाशरूपत्वादिति,
निद्रायास्तस्याः स्वयंप्रकाशरूपत्वाद् अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वं स्व-
प्रकाशत्वमित्युक्तलक्षणः स्वयंप्रकाश एव रूपं यस्याः सा त-
थोक्ता तस्या भावस्तत्त्वं तस्मादेव हेतोः, अन्यनिद्रायां च वेद्यत्वं
प्रत्यक्षसिद्धमतः परप्रकाश्यत्वेन तस्यां स्वप्रकाशाभावोऽस्ति, अत्र
तु स्वप्रकाशत्वादेवाप्रकाशोपि नास्ति अपि शब्दाद् दृश्यत्वमपि
नास्ति हि विदुषामेतदनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु तर्हि निद्रात्वेनास्याः प्राप्तिः सहजा निष्फला च
स्यात्तत्राह ।

यत्प्राप्तये महापुण्यास्तपस्यान्ति तपस्वेनः ।

विचारयन्ति विद्वांसो वेदान्तवचनानि च ॥ ३ ॥

यत्प्राप्तय इति । महापुण्या महद्बहु अन्तःकरणशोधकं पुण्यं पवित्रं कर्म येषां ते तथोक्ता अत एव तपस्विनस्तपसि रताः पुरुषा यत्प्राप्तये यस्या निद्रायाः प्राप्तिर्लाभस्तस्यै तदर्थं तपस्यन्ति तपः कुर्वन्ति तेषां विवेकिनां यत्तपआद्यनुष्ठानं तदुक्तलक्षणनिद्रालाभायैवेति भावः, किञ्च विद्वांसो विवेकिनो वेदान्तवचनानि च वेदान्ता वेदशिरोभागा उपनिषद् इत्यर्थः, तेषां वचनानि वाक्यानि तानि अपि विचारयन्ति जीवब्रह्मैक्यतात्पर्यतयाबलोकयन्ति अतोस्याः सुलभत्वं निष्फलत्वं च न मन्तव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

नन्वन्यनिद्रायामपि सुखभोगः फलमस्ति तद्वदत्रापि अतः कोस्यां विशेष इत्याशङ्क्याह ।

सुखभोगः फलं नात्र सैवानन्दस्वरूपिणी ।

पुरुषार्थस्वरूपत्वान्न कालक्षेपरूपिणी ॥ ४ ॥

सुखभोग इति । हे शिष्य अत्रास्यां निद्रायां सुखभोगः सुखस्यानन्दस्य भोगोऽनुभवः फलं प्रयोजनं न न विद्यते किन्तु सैव सोक्तलक्षणा निद्रैवाऽऽनन्दस्वरूपिणी—आनन्दः सुखमेव स्वमसाधारणं रूपं यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति लौकिकनिद्रायां चाज्ञानावृतसुखानुभवस्तत्रानुभवित्रनुभवानुभाव्यरूपुष्विपुष्या विद्यमानत्वात्तस्य खण्डितत्वेन वृत्तिविषयत्वेन चापारमार्थिकत्वम्, अस्यास्तु सुखरूपत्वात्तिपुटीरहितत्वाच्चानन्दरूपत्वं पारमार्थिकमिति भावः, ननु अन्यनिद्राया इवास्याः कालक्षेपमात्रत्वं स्मदित्याशङ्क्यास्यां तन्निवारणपूर्वं विशेषं दर्शयति पुरुषार्थेति । हे शिष्य इयं सुषुप्तिः पुरुषार्थस्वरूपत्वात्पुरु-

षार्थो मोक्षस्वरूपः स एव स्वरूपमात्मा यस्यास्तस्या भाव-
स्तत्ता ततो हेतोरन्यनिद्रावत्कालक्षेपरूपिणी कालस्य सम-
यस्य क्षेपोऽतिक्रमणं तदेव रूपं यस्याः सा तथोक्ता न न-
विद्यते ॥ ४ ॥

ननु तर्ह्यन्यनिद्रेव साधारणतया सर्वेषां तत्प्राप्तिः कुतो
नेत्याशंक्य तस्या दुष्प्रापत्वनिरूपणपूर्वकं तत्प्राप्तावपि वि-
शेषं दर्शयति ।

सुलभा शुद्धबोधानां दुर्लभा विषयात्मनाम् ।

सहजा माधवादीनां सा निद्रा तु महाफलम् ॥ ५ ॥

इति श्रीन० बो० निद्रापञ्चकम् ॥ २० ॥

सुलभेति हे । शिष्य शुद्धबोधानां शुद्धो भागसागलक्षण-
या विरुद्धांशत्यागेन शुद्धात्मविषयको यो बोधः स शुद्धबोधो
ज्ञानं येषां तेषां पुरुषाणां सा निद्रोक्तलक्षणा सुलभा सुख-
प्रापाऽस्ति, किंच विषयात्मनां विषयेषु भोग्यबुद्ध्या जगत्प-
दार्थेषु आत्मा मनो येषां ते तथोक्तास्तेषां सा निद्रा दुर्लभा
दुष्प्रापाऽस्ति, किंच माधवादीनां माधवो लक्ष्मीपतिरादि-
मुख्यो येषान्ते तथोक्ताः शिवादयस्तेषां सोक्तलक्षणा निद्रा
सहजा साभाविकी तेषां शुद्धसत्त्वोपाधित्वात्मा निद्रा-
तत्प्रकृतिरेवात एव सैव योगनिद्रेति नाम्ना शास्त्रेषु कथ्यते-
ऽतः सर्वप्रकारेण सोक्तलक्षणा तु लोकनिद्राविलक्षणा म-
हाफलं सर्वकर्मणां सर्वोपासनानां च ज्ञानस्यापि फलभूतेय-
मतो महाफलरूपा ज्ञेया ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकगविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
निद्रापञ्चकार्थप्रकाशो विशः ॥ २० ॥

अथानुभवनवकम् ।

एवं निद्रारूपकेणात्मस्वरूपस्थितिं निरूप्येदानीं स्वानुभवं निरूपयितुं परमकृपयानुभवनवकारुण्यं नवश्लोकं प्रकरण-मारभमाण आह ।

अथानुभवनवकम् ।

अथेति । अथ निद्रापञ्चकनिरूपणानन्तरमनुभवनवकमनुभवस्यात्मानुभवस्य निरूपकं नवकं नवानां श्लोकानां समूह-रूपं प्रकरणं समूहे कन् निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ गु-रोरनुभवस्य स्वस्वरूपस्य स्वानुभववृत्तेः स्वानुभवावपयस्य चैकरूप्यं स्वानुभूतं शिष्यनिश्चयाय निरूपयति ।

स्वानन्दबोधगुरुभिर्गुरुभिर्निरुक्तं

स्वानन्दबोधघनमेव मम स्वरूपम् ।

स्वानन्दबोधघनया कलया कया चि-

त्स्वानन्दबोधघनमेव मयानुभूतम् ॥ १ ॥

स्वानन्देति । स्वानन्दबोधगुरुभिः स्व आत्मस्वरूपो य आनन्दः सुखं 'यो वै भूमा तत्सुखमि'ति श्रुत्युक्तस्तदभिन्नो यो बोधो ज्ञेयरहितं ज्ञानं तेन गुरवः श्रेष्ठास्तैर्गुरुभिर्मद्विदितोपदे-शकैर्निरुक्तं महावाक्यद्वारा भागवत्यागलक्षणयोपदिष्टं कथ-मित्यत आह स्वानन्देति, स्वानन्दबोधघनमेव स्व आत्मस्व-रूपो य आनन्दः सुखं निरतिशयानन्द इत्यर्थः, तदभिन्नो यो बोधश्चेत्यपरहितश्चिन्मात्रस्तेन घनं निविडं निश्छिद्रमन्यर्थः, केवलं मम मे स्वरूपं स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथो-क्तम्, एवमुपदिष्टमिति योज्यम्, ततो गुरुर्वादिष्टरीत्यैव मया त्वद्गु-रुरूपेण स्वानन्दबोधघनया स्व आत्मरूपो य आनन्दः सुखं

तदभिन्नो यो बोधो ज्ञानं तेन घना निविडा तथा कया चि-
त्सत्त्वेनासत्त्वेन वा केनापि निर्देष्टुमशक्यया कलयान्तःकर-
णवृत्त्या तन्मम मे स्वरूपमसाधारणाकारः स्वानन्दबोधधनमेव
स्व आत्मस्वरूपो य आनन्दः सुखं तदभिन्नो यो बोधो ज्ञानं
निरतिशायमुखस्वरूपचैतन्यमित्यर्थः, तेन घनं निश्छिद्रमखण्डै-
करसमित्यर्थः, अनुभूतं साक्षात्कृतम् ॥ १ ॥

नन्वेतादृगनुभवः कथमन्येषां मादृशानां स्यादित्याशङ्क्याह ।

श्रद्धाभक्तिभृतां विशेषविदुषां शिक्षावतां योगिनां
मिथ्यावस्तुनि वस्तुतां विजहतां त्यागे गते गाढताम् ।
सत्ये सत्यतया स्फुरत्यविरतं चित्ते चमत्कारिणि
स्वैरं स्फूर्जति निर्विकल्पपरमानन्दस्वरूपो हरिः ॥ २ ॥

श्रुद्धेति । श्रद्धाभक्तिभृतां श्रद्धा च गुरुवेदान्तवाक्येषु वि-
श्वासरूपान्तःकरणवृत्तिः, भक्तिश्च 'श्रवणं स्मरणं विष्णोरर्चनं
पादसेवनं स्तवनं कीर्तनं ध्यानं सख्यमात्मनिवेदनमिति नव ल-
क्षणलक्षितान्तःकरणवृत्तिः, यद्वा 'सा परानुरक्तिरीश्वरे, ।

देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् ।

सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु ये'ति ॥

शाण्डिल्यसूत्रभागवतवचनाभ्यां लक्षिता पराभक्तिरत्र
ग्राह्या, ते उभे विभ्रति धारयन्ति ते तथोक्तास्तेषाम्,
अत एव विशेषविदुषां कर्मभक्तिज्ञानेषु मध्ये यो विशेष आ-
धिक्यं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरे श्रैष्ठ्यमित्यर्थः, तद्विदन्ति जानन्ति
ते तथोक्तास्तेषां, तत्र हेतुः शिक्षावतां गुरुतः शिक्षां प्राप्तानां न
तु स्वमन्त्रैवायथार्थज्ञाने प्रवृत्तानामित्यर्थः, अत एव गुरूपदेशक-
मेवैव मिथ्यावस्तुनि मिथ्याभूते द्वैतपदार्थे वस्तुतां सत्यसत्त्वं-

स्वमतिमित्यर्थः, विजहतां विशेषेण त्यागं कुर्वतां ततश्च तस्मिन्त्यागे जगदसत्त्वप्रत्ययलक्षणे त्यागे गाढतां दृढत्वं गते प्राप्ते साति योगिनामुक्तलक्षणयोगाभ्यासिनां चमत्कारिण आत्मस्फुरणलक्षणचमत्कारवति चित्तेऽन्तःकरणे सत्ये सत्यात्मरूप आत्मनि सत्यतया सत्त्वरूपेणाऽर्थादसद्रूपे जगति असद्रूपेण चाऽविरतं विरामरहितं यथा भवति तथा निरन्तरमित्यर्थः, स्फुरति प्रकाशमाने सति तस्मिन्नेव चित्ते निर्विकल्पपरमानन्दस्वरूपो निर्गता निवृत्ता विकल्पा विपरीता विविधा वा कल्पना यतः स तथाभूतो यः परमो निरतिशयः आनन्दः सुखं स एव स्वमसाधारणं रूपमात्मा यस्य स तथोक्तः, अत एव हरिः सर्वद्वैतहरणशीलोऽद्वैतानन्दरूप इत्यर्थः, स्वैरं स्वेच्छयैव स्फुर्जति प्रकाशते श्रद्धाद्युपायैरन्तःकरणे शोधितेऽन्तःकरणे स्वप्रकाशित्यसिद्धात्मसाक्षात्कारो जात इव प्रतीयते न तु जायते वास्तवसाधननिरपेक्षत्वात्स्वसिद्धाविति भावः ॥ २ ॥

नन्वेतादृशोनुभवो मम केनोपायेन स्यादित्याशङ्क्य तानेवोपायान्दर्शयति ।

तृष्णां संहार संहरेन्द्रियचयं संहृत्य सर्वाः क्रिया-

श्चेतः संहार संहारान्यधिषणां स्वादप्यणुस्त्वं भव ।

अन्तः संप्रविशात्मधामनि मनागासादिते तत्पदे

सर्वाज्ञानकपाटभञ्जनपटुर्भावः स्थिरः स्थास्यति ॥ ३ ॥

तृष्णामिति । हे शिष्य त्वं तृष्णां प्राप्तेष्वप्राप्तेष्वपि पदार्थेषु अतृप्तिरूपां वृत्तिं संहार संरोधय ततः इन्द्रियचयमिन्द्रियाणां दशसंख्यानां श्रोत्रादीनां चयः समूहस्तं संरोधय प्रत्याहारं कुर्वित्यर्थः, ततश्च सर्वाः समस्ताः क्रिया इन्द्रियव्यापारान् सं-

दृश्यऽवरुध्य ततश्च चेतोऽन्तःकरणं संहर संरोधय ततश्चान्य-
धिषणामन्यद्वैतं तत्सत्त्वविषयां निश्चयरूपां वृत्तिं संहर नाशय
लीनां कुर्विसर्थः, तत्सत्त्वमेतेष्वभिमतता भवान् स्वादपि अभिम-
न्तव्याविषयलयेनाकाशादपि आकाशस्य धर्मद्वयवत्त्वेन स्थूलत्वं
तस्मादपि अणुः सूक्ष्म एकरूपत्वादिसर्थः, भवाऽसि तत आत्म-
स्वरूपे धामनि स्थानेऽन्तस्तन्मध्ये तदभेदेनेत्यर्थः, संप्रावश लीनो
भवेत्यर्थः, ततो मनागीषत्तत्पदे तस्मिन्नात्मरूपे पदे स्वरूप आसादिते
प्राप्ते सति सर्वाज्ञानकपाटभञ्जनपटु सर्वं समस्त यदज्ञानं तदेव क-
पाटमिव आत्मदर्शनविरोधकत्वात्कपाटपट्टमिव तस्य भञ्जनमु-
द्धाटनं तस्मिन्पटुः कुशलो भावः स्वरूपस्फूर्तिलक्षणः पदार्थः
स्थिरो निश्चलः स्थास्याति स्थितो भविष्यति ॥ ३ ॥

ननु भवद्भिः समाधिः केनोपायेन सम्पादितस्तमुपायं
वदेसपेक्षायामाह ।

किं मां पृच्छसि सादरेण मनसा साधो समाधिक्रमं
नूनं निर्गतमेव मोहतिमिरं जातः प्रकाशो महान् ।
आत्मस्नेहघनां दशामुपगते बोधप्रदीपे मयि
द्रागुडीय पतन्ति वृत्तिनिवहा नष्टु पतङ्गा इव ॥ ४ ॥

किमिति । हे साधो हे समाधिसाधनेच्छो त्वं भवान्सा-
दरेण समाधिसाधनादरवता मनसान्तःकरणेन समाधिक्रमं क्र-
म्यते साध्यतेऽनेनेति क्रमः साधनजातं समाधैर्मम निर्वि-
कल्पसमाधेः क्रमं साधनमुपायमित्यर्थः, किं पृच्छसि किमर्थं पृ-
च्छसि समाधिसाधनासिद्धेः साधकेच्छापेक्षत्वान्मयि तु तत्सहज-
त्वात्तद्विच्छाभावेन तदभावे तत्पृच्छैवायुक्तेति तत्कथनमपि मयि
नैव सम्भाव्यमिति भावः, ननु भवत्समाधौ सहजत्वे तद-

सम्भवः स्यात्तदेव कथं सम्भवं तत्राह नूनमिति, मोहतिमिरं
मोहो जीवब्रह्मैक्याज्ञानमेव तिमिरं तमो नूनं निश्चयेन निर्गत-
मेव नष्टमेव तथा महान्निरावरणः प्रकाशः प्रकाश्यते ज्ञायते-
ऽनेनेति प्रकाश आत्मविषयकं निरावरणं ज्ञानमित्यर्थः, जात
उत्पन्नः, ननु भवति प्रकाशोत्पत्तौ तिमिरनाशे च किं निमित्त-
मित्याशङ्क्य निमित्तं दर्शयितुं रूपकमाहाऽऽत्मेति, मयि अहंपद-
वाच्ये साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासे बोधप्रदीपे बोधो ज्ञानं त-
त्स्वरूपे प्रदीपे वीपकरूप आत्मस्नेहघनामात्मनि ब्रह्माभिन्ने प्र-
त्यगात्मनि यः स्नेहो निरतिशयं प्रेम तेन तैलस्थानीयेन घनां
निविडार्द्रां दशामवस्थां वर्तिस्थानीयामुपगत आरूढ आश्रिते
सतीत्यर्थः, वृत्तिनिवहा वृत्तीनामन्तःकरणवृत्तीनां निवहा समूहाः
पतङ्गा इव शलभादयो यथा किञ्चिदुड्डीय नष्टुं दीपे पतन्ति तथा
द्राणीषद्यावत्प्रारब्धक्षयं विद्यमानस्य वृत्तिसमूहचाञ्चल्यस्य 'तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य' इति श्रुत्या क्षणिक-
त्वोक्तेः, ईषत्कालेनेषत्वम्, उड्डीयोत्पत्य नष्टुं नाशाय पतन्ति-
प्राप्नुवन्ति अतो मत्समाधेः सहजत्वान्न साधनापेक्षेति त्वत्प्रश्नो-
ऽनुपपन्न एवेति भावः ॥ ४ ॥

ननु निर्विकल्पममाधेरष्टाङ्गसाधनसाध्यत्वात्साधनानां च
भवत्सु अदृश्यमानत्वान्नैर्विना कथं तत्सिद्धिः सम्भाव्या भवत्सु
इत्याशङ्क्यानुपयोगित्वं साधनानां स्वस्मिन्दर्शयति ।

गाढं वाऽस्तु विलीनमस्तु न घृतं साधो घृतत्वाद्गतं
चैतन्यस्य चमत्कृतिः किल तथा चित्तं तदेवाह्वयम् ।
तस्माच्चित्तलयस्य साधनमसौ तत्त्वे तु साक्षात्कृते
प्रत्याहारपरिश्रमोपि स मया संत्यक्त एवाधुना ॥५॥

गाढीमिति । हे साधो साधोति समाधिसाधनानीति साधु-
 स्तस्य सम्बोधने हेसाधो घृतं सर्पिर्गाढं दृढमस्तु भवतु शी-
 तयोगेन घनीभूतमस्तिस्वर्थः, वा यद्वा विलीनमुष्णयोगेन र-
 सीभूतमस्तु तद्घृतं घृतत्वात्सर्पिर्द्वाज गतं न निवृत्तं घृतभा-
 वादन्यभावं न प्राप्तं तद्गुणस्योभयत्राप्येकरूपत्वेनानुभवाद् गा-
 दघृते लीनघृते वा घृतप्रतीतेरेकरूपाच्च घृतत्वहानिरिति भावः,
 यथा यद्वत्तथा तद्वच्चैतन्यस्य चैतन्यरूपस्यात्मनश्चमकृतेर्घनी-
 भारूपश्चमत्कारश्चित्तं मनोऽस्ति अतः प्रतीतौ भेदे प्रती-
 यमानेपि वास्तवं घृतत्वं घृतद्वयेऽभिन्नमिव तदेव तच्चैतन्यमेव
 चित्तमतोऽद्वयं भेदरहितं ब्रह्मचैतन्यमेवास्ति तस्मात्कारणा-
 दसावसन्निकृष्टो मत्तो दूरे वर्त्तमान इत्यर्थः, चित्तलयस्य यो-
 गमतेन सद्रूपस्य चित्तस्य मनसो यो लपो नाशः स्वरूपप्र-
 तीक्ष्णभावरूपस्तस्य साधनं साधनभूतोऽतो मयाऽऽत्मयाथा-
 र्थ्यज्ञानवता तुपदेन योगिज्ञानात्स्वज्ञानस्यातीव बलशेष्यम-
 स्तीति सूचितं, तच्चे चित्तस्य पारमार्थिके रूपे साक्षात्कृतेऽप-
 रोक्षतयानुभूते सति प्रत्याहारपरिश्रमोपि प्रत्याहारः स्वस्ववि-
 षयेभ्य इन्द्रियपरावृत्तिरूपः प्रत्याहारोपलक्षितानि ध्याना-
 दीन्यपि ग्राह्याणि, स परिश्रमः साधनकाले रक्षणकाले नाश-
 काले फलकाले च सर्वदा श्रमो दुःखरूप एवाऽतः स यो-
 गसाधनसमूहोऽधुनेदानीं सन्त्यक्त एव सम्यग्निःसंशयं विसृष्ट
 एव निष्प्रयोजनत्वात्तस्येति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि साधनैर्विना कथं समाधिलाभ इत्याशङ्क्य तस्यापि
 सहजत्वाग्निद्राद्यवस्थावदवस्थात्वाविशेषात्तदपेक्षाभावेपि मयि
 अवस्थान्तरवत्स प्राप्नोत्येवेति मम तत्राप्यनादरोस्तीत्याशयेनाह ।

जाते विद्वदनुग्रहेण सहजानन्दागमे साधकै-

रौदास्येन यथा यथा परिहितः कष्टः स योगोद्यमः ।
आश्चर्यं न मनीषितापि निविडा निद्रा यथेयं बला-
दायात्येव तथा तथा मुनिमतो गाढः समाधिः क्रमः ॥ ६ ॥

जात इति । विद्वदनुग्रहेण विदुषां ज्ञाविनामात्मसाक्षात्का-
रवतामित्यर्थः, अनुग्रहः कृपा तेन सहजानन्दानुभवे सहजः स्वा-
भाविक आनन्दो निरतिशयं सुखं तस्यागमो लाभस्तस्मि-
न्नात उद्भूते सति साधकैः पूर्वं साधकावस्थावद्भिरस्माभिः स
योगशास्त्रोक्तो योगोद्यमो योगः समाधिस्तत्साधनभूत उद्यम
उद्योगः कष्टः खेदरूप एवेति हेतोरौदास्येन तत्साधनेषु तत्र च
यदौदास्यमुदासीनत्वं तेन यथा यथा यावद्यावदित्यर्थः, परिहृत
उपेक्षितस्तथा तथेत्यावृत्तिशेषेणोत्तरत्र योज्यं तावत्तावदि-
त्यर्थः, न मनीषितापि मयानीप्सितापि निविडा सधनेयं लो-
कप्रसिद्धा निद्रा सुषुप्तिर्वलाद्धटात्स्वयमेवायाति प्राप्नोति तथा
सद्वन्मुनिमतो मुनिभिर्व्यासकपिलपतञ्जलिप्रभृतिभिर्विवेकिभि-
मत इष्टत्वेनाहतो गाढो दृढः समाधिक्रमः समाधेर्वेदान्तिमत-
स्वात्मरूपसमाधेः क्रमः प्रापकः साधनभूतो निरोधाख्यः स-
माधिः स्वयमयत्नमेव बलाद्धटादेवायाति प्राप्नोति एतदाश्चर्यम-
वलोकयेति शेषः ॥ ६ ॥

ननु भवतां सहजसमाधिर्येनोपायेन जातस्त्रमुपायं ब्रूही-
त्याशङ्क्य फलसहितमुपायं वदति ।

ध्यानामृताणि वनिमग्नसमस्तमूर्त्या
तन्व्या धिया निगमिते निगमान्ततत्त्वे ।
आलोकितेष्वथ तटस्थधियाऽखिलेषु
भावेषु बोधघनता सहजा भ्युपैति ॥ ७ ॥

ध्यानेति। ध्यानामृतार्णवनिमग्नसमस्तमूर्त्या ध्यानमात्मविषयकर्तृत्तप्रवाहोनात्मविषयप्रज्ञयानन्तरितस्तदेवामृतं समुद्रमग्नस्य सर्वत्रामृतप्राप्तिरिवामृतं ब्रह्मसुखं तत्प्रापकत्वादमृतार्णवस्तस्मिन् निमग्ना प्रविष्टा समस्ता संपूर्णा मूर्तिराकारो यस्याः सा तथोक्ता तथाऽत एव तन्वया सूक्ष्मया धिया बुद्ध्या 'दृश्यते त्वग्रथया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुतेः, निगमान्ततत्त्वे निगमो वेदस्तस्यान्ते वेदान्ते यन्निरूपितं तत्त्वमनारोपितस्वरूपं तस्मिन्, यद्वा निगमानां वेदानामन्तः परिसमाप्तिर्यस्मिन्तस्मिन्तत्त्वेऽनारोपितात्मस्वरूपे ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनीति यावद्वनिगमिते बोधिते साक्षादनुभाषिते सति अद्यानन्तरमेवाखिलेषु भावेषु पदार्थेषु तटस्थधिया यथा तटस्थः पुरुषः स्वदृष्ट्या नदीप्रवाहपतितानि तृणकाष्ठयादोनरादीनि प्रतिबिम्बितान्वृक्षादीनपि पश्यति तथा मायानदीतटस्थस्वसाक्षात्कारधिया बुद्धिवृत्त्याऽऽलोकितेषु साक्षाद्दृष्टेषु सत्सु सहजा स्वाभाविकी बोधघनता बोधस्यात्मनो धनता निविडता प्रपञ्चरहितत्वेन चिद्धनस्वरूपतेत्यर्थः, अभ्युपैति प्राप्नोति, यद्वा तटस्थधिया नद्यादितटस्थितवृक्षादिषु जलगनप्रतिबिम्बरूपेण द्विधाप्रतीयमानेष्वपि तद्विषयैकत्वनिश्चयवृत्तिरिवानेकधाप्रतीयमानेष्यात्मनि एकत्वनिश्चयरूपया दृश्येति योज्यम् ॥ ७ ॥

एवं सहजसमाधेः प्राप्तिं ससाधनां निरूप्येदानीमेतस्या मधुमतीविद्यात्वं साधयति ।

एषा मधुमती विद्या सर्वत्र मधुदर्शनात् ।

स्वशरीरार्कवृक्षेपि दृष्टं यत्पुष्कलं मधु ॥ ८ ॥

एवेति । एषा सहजसमाधिरूपा मधुमतीविद्या मधुमती

नान्नी विशोपासना ज्ञेया, कुत एतस्या मधुमतीत्वं तत्राह सर्वत्रेति, सर्वत्र सर्वपदार्थेषु मधुदर्शनान्मधुनो ब्रह्मसुखस्य दर्शनात्साक्षात्काराद्, ननु अस्मात्सर्वत्र मधुदर्शनं जातमिमे- तत्कुतोनिश्चयं तत्राह स्वशरीरेति, यद्यस्मात्कारणात्स्वशरीरा- र्कवृक्षेपि स्वस्यात्मनः शरीरं स्वतो विशीर्णस्वभावमत एव दुःखदत्वान्मरणप्रदत्वाच्च तापहेतुत्वाच्च वृश्चनीयत्वाच्चाकर्कवृक्ष- स्तस्मिन्नपि मधु ब्रह्मसुखं पुष्कलमत्यन्तवृत्तिकर्तृत्वाद्बहु दृष्टं साक्षादनुभूतमतः सर्वपदार्थेषु तद्वृष्टमेवैतन्नो मधुमतीत्वमेतस्याः सम्भाव्यमिति भावः, मधुगतीविद्याप्रतिपादको मन्त्रस्तावद्, 'मधु- वाता ऋताय ते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माधीर्नः सन्तोषधीः मधु नक्तमुनोषमि मधुमत्पार्थिवः रजः मधु द्यौरस्तुनः पिना मधु- मान्नो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः माधीर्गावो भवन्तु न' इति । अस्यार्थः, वाता वायवः शारीराः प्राणादयो विराट्शारीरा आवहप्रवहादय एते सर्वे पञ्चीकृता अपञ्चीकृताश्चाकाश- कार्यरूपास्ते सर्वे ते तव ऋताय ऋतं ब्रह्म सुखं प्राप्तुं भवन्तु 'ऋतः सत्यं परं ब्रह्मे'ति श्रुतेः, शाखान्तरे ऋतायते-इत्येकं पदं तदा मधु ब्रह्मसुखरूपाः सन्त ऋतायते ऋतं सत्यमिवाऽऽचर- न्तीति तादृशा भवन्तु, तथा सिन्धवः समुद्रा मधु ब्रह्मसुखं क्ष- रन्ति स्रवन्तु लोडर्थे लड् अत्र सिन्धुशब्देन पञ्चीकृतजलराशि- रूपा अपञ्चीकृतजलं च शारीराः कुक्षयश्च तदभिमानिन्यो दे- वता आप ग्राह्याः, ओषधीरोषधयो यवादिरूपा नोऽस्मा- कं माधीर्ब्रह्मसुखप्रदाः सन्तु भवन्तु आत्मसुखप्राप्तिप- र्यन्तं शरीरस्य श्रवणाद्युपयोगित्वात्तादृशशरीरोपजीवनानुकू- लतया निर्विघ्नप्राप्तिरेव धान्यानां मधुप्रदत्वं ज्ञेयमिति भावः, नक्तं रात्रिरपि मधु ब्रह्मसुखस्वरूपं भवतु ब्रह्मसुखप्राप्तिसाधन-

विचारादावनुकूलं नो भवतु इत्यर्थः, तथोपमि उतोपस्यपि प्रभातेपि नोऽस्माकं मधु ब्रह्ममुखं स्फुरत्विति शेषः, ब्रह्मसु-
खस्फुरणेऽनुकूलता प्रभातेस्त्वित्यर्थः, उपस इत्यापि शास्त्रान्तरे
पाठः, अर्थः स एव, पार्थिवं पृथिव्या इदं पार्थिवं पृथ्वीस-
म्बन्धि रजो रेणुस्तज्जन्यं घटाद्यापि पृथिवी च मधुमन्मधु ब्रह्म-
मुखं विद्यते यत्र तथाभूतमस्तु ब्रह्ममुखभानपूर्वकं तत्सर्वं भातु
वा ब्रह्ममुखसाधनं भवतु इत्यर्थः, न इत्यनुवर्तनीयं, तथा पिता
पालकः सर्वप्राणिपालनशीलेत्यर्थः, द्यौः स्वर्गोपि मधु ब्रह्म-
मुखलक्षकं नोऽस्माकमस्तु भवतु द्यौःपदेनाकाशोपि ब्रा-
ह्मस्तथा वनस्पतिः पुष्पं विना फलवानश्वत्थादिर्वनोपलक्षितौ-
षधीस्वामी चन्द्रोपि मधुमान्मधुमुखं विद्यतेऽस्मिन्निति मधु-
मान्ब्रह्ममुखविशिष्टस्तत्पदश्च नोऽस्माकमस्तु भवतु सूर्य-
स्तपनो ब्रह्ममुखपदो भवतु तथा गावो धेनवो वाचश्चेन्द्रि-
याणि च बुद्धिश्च यज्ञश्च दिशश्च वज्रं बाणाश्चेत्यादिजातं स-
कलं नोऽस्माकं ब्रह्ममुखानुसन्धानवतां माध्वीर्ब्रह्ममुखानुरूपा
भवन्तु प्रतीयन्तु सर्वत्र प्रार्थनायां लोद ॥ ८ ॥

इदानीं स्वस्याज्ञानावस्थातो ज्ञानावस्थायां स्थितस्य म-
महदन्तरं दर्शयति ।

विष्णोर्मे दर्शनं भूयादेवमासीन्मिनोरथः ।

इदानीं कृपया विष्णोः सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥९॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारेऽनुभवनवकमेकविंशम् ॥ २१ ॥

विष्णोरिति । हे शिष्य पूर्वं ज्ञानप्राप्तिपूर्वकालेऽज्ञाना-
वस्थायामित्यर्थः, मे मम विष्णोर्व्यापिकस्य परमात्मनो दर्श-
नं साक्षात्कारो भूयाद्भवतु एवमित्थं मे-इत्यावर्तनीयं, मम म-
नोरथोऽभिलाष आसीदभूत्, केवलाज्ञानावस्थायां तु विष-

येष्वेवेच्छाऽऽसीत्, ततश्च तदर्थं कर्मोपासनाद्यनुष्ठानेनान्तः-
करणे किञ्चिच्छुद्धे निष्कामपूर्वं तदनुष्ठानेन वेवेष्टि व्याप्नो-
ति जगत्स विष्णुर्गुरुः ।

‘गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः’ ॥ इति ।

वृद्धवचनादत्रैव च ।

मदमोहाभिधक्कूरमधुकैटभजिष्णवे ।

मोक्षलक्ष्मीनिवासाय नमः श्रीगुरुविष्णवे ॥

इति चोक्तत्वाद्वारोव्यापकत्वं च सर्वत्र सर्वाहितोपदेष्टृत्वसं-
भवेन ज्ञेयम्, इदानीमधुना ज्ञानप्राप्तौ सत्यां विष्णोर्जि-
गद्धापकस्य गुरोः कृपा दया तथा सर्वे समस्तं जगद्विश्वं वि-
ष्णुमयं विष्णुर्व्यापक आत्मा गुरुश्च तन्मयं तद्रूपं दृश्यत इति
शेषः, ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन, पुरुष एवेदं सर्वं
यद्भूतं यच्च भव्यं, विश्वं नारायण’ इत्यादि श्रुतिद्वारा गुरोरु-
पदेशरूपकृपया वाचारम्भणश्रुत्युक्तयुक्त्या च पर्यालोचनेन का-
र्यस्य कारणव्यतिरिक्तसत्ताभावाज्जगतो ब्रह्ममात्रत्वं तदभिन्न-
गुरुदृष्ट्या च गुरुमात्रत्वं लोकप्रसिद्धविष्णुदृष्ट्या च विष्णुमा-
त्रत्वं च साक्षात्कृतोपलब्धः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्ता-

वनुभवनवकार्यप्रकाश एकविंशः ॥ २१ ॥

अथ विद्वत्प्रभावनवकम् ।

एवं स्वानुभवं निरूप्येदानीं ज्ञानिनां प्रतापं वर्णयितुं वि-
द्वत्प्रभावनवकारुण्यं प्रकरणं नवश्लोकं निरूपयिष्यन्नाह ।

अथ विद्वत्प्रभावनवकम् ।

अथेति । अथेदानीं स्वानुभवनवकनिरूपणानन्तरं विद्वत्प्र-

भावनवकं विदुषां विवेकिनां प्रभावः प्रतापस्तस्य निरूपकं न-
वकं नवानां श्लोकानां समूहो नवकं विद्वत्प्रभावनवकाख्यं प्र-
करणां निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ तावदेतत्प्रकरणनिरूपयिष्य-
माणविषयमत्र निर्दिशति ।

अभावो यत्र भावानां स भावो यत्र वर्णितः ।

स्वभावसुखदं तात प्रभावनवकं शृणु ॥ १ ॥

अभाव इति । यत्र यस्मिन् भावे भावानां कार्यकारणरू-
पाणां जगद्गतपदार्थानामभावोऽस्यन्तामच्चमस्ति स भावः
सच्चिदानन्दरूपो भावः पदार्थ आत्मा यत्र प्रकरणे वर्णितो
निरूपितो हे तात हे शिष्य स्वभावसुखदं स्वभाव आ-
त्मसत्ता तदभिन्नं सुखं तत्प्रददातीति तत्तथोक्तं प्रभा-
वनवकं प्रभावस्य विद्वत्प्रतापस्य निरूपकं नवकं नवश्लोकसमू-
हरूपं प्रकरणं शृणु अवधारय ॥ १ ॥

इदानीं विदुषो विषयदर्शनेन कामाद्युत्पत्तौ सयामपि तद-
स्पर्शं ज्ञानिषु दर्शयन्कामादिविकाराणां शक्तिरिस्करणरूपं
प्रतापं निरूपयति ।

अयं विहाय कामादीन् क्षुद्रान्दूरगतो मुनिः ।

पश्यत्यपि कदाचित्तान्न चैनं प्राप्नुवन्ति ते ॥२॥

अयमिति । अयं यत्प्रतापवर्णनमारब्धं सोऽयं ज्ञानी क्षुद्रान्का-
मादीन्क्षुद्रान्तुच्छान् मायिकपदार्थविषयान् कामादीन् कामोऽ-
भिलाष आदिः प्रथमो येषां ते तथोक्तास्तान् क्रोधादीन् षड्-
रिपून् विहाय परित्यज्य दूरगतो दूर आराहतः स्थितो मुनिर्म-
ननं विवेकोऽस्याऽस्ति स मुनिः प्रारब्धभोगकाले तान्विषयान्तद्वि-
षयकान्कामादींश्च पश्यत्यपि यद्यप्यवलोकयति तथापि ते कामा-

द्वयस्तद्विषयाश्चैनं ज्ञानिनं न च नैव प्राप्नुवन्ति सम्बध्नन्ति
कामादीनां विकारत्वादसत्त्वाच्च विदुषो 'ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मैव भवती'ति
श्रुतेर्निविकारमात्रदानन्दब्रह्मरूपत्वादुभयोर्विरुद्धस्वाभाव्येन का-
मादिविकारसम्बन्धो विवेकिनि पारमार्थिको नैव संभवति एवं
विद्वत्प्रभावो ज्ञेय इति भावः ॥ २ ॥

इदानीं द्वैतादर्शनरूपं प्रतापं दर्शयति ।

न यान्ति नूनं तज्ज्ञस्य सम्मुखे द्वैतदृष्टयः ।

दुष्टा दुष्टतया ज्ञाता दर्शयन्ति मुखं कथम् ॥ ३ ॥

नेति । तज्ज्ञस्य तदात्मस्वरूपं जानातीति तज्ज्ञ आत्मयाथा-
र्थ्यवेत्ता तस्य सम्मुख आत्मयाथार्थ्यवेदनरूपवृत्त्यग्र इत्यर्थः, द्वै-
तदृष्टयो द्वैतं जगददृश्यत आभिस्ता द्वैतदृष्टयो जगद्विषयका वृ-
त्तय इत्यर्थः, न यान्ति नूनं निश्चयं नागच्छन्ति अत्र सन्देहो
नैव कर्त्तव्य इति भावः, तत्रोपपत्तिमाह दुष्टा इति । दुष्टाः स्वत
एवासत्त्वदुःखप्रवृत्तिपरिणामादिभिर्दोषैर्दूषिता अतो दुष्टतया दुष्ट-
त्वेन ज्ञाता अवगताः सन्तस्ते विषया मुखं वदनं कथं केन प्रका-
रेण दर्शयन्ति न कथमपीत्यर्थः, लोकेपीदं दुष्टैः स्वदोषज्ञानि-
नामग्रे स्वमुखदर्शनं न क्रियत इति प्रसिद्धमेवेति भावः ॥ ३ ॥

इदानीं मायाया अपि ज्ञान्यग्रे स्थातुमशक्तिकत्वमित्येवंविधं
प्रतापं दर्शयति ।

माया मायेति विज्ञाता सर्वाकारविकारिणी ।

गता कुत्राप्यनावृत्यै संस्थितो निर्मलो मुनिः ॥ ४ ॥

मायेति । माया प्रकृत्यपरपर्याया जगदुत्पादनशक्तिः सत्त्वा-
सत्त्वादिवचनैरनिर्वाच्या सर्वाकारविकारिणी सर्वे समस्ता य
आकारा रूपाणि त एव विकाराः परिणामरूपा विद्यन्ते यस्यां

सा तथोक्ता । एवं लक्षणैर्लक्षितेयं मायार्थशून्या सती प्रतीय-
मानेऽप्येवं विज्ञाता साक्षादनुभूता सती मुनिनेति शेषः, अतः
एव सा कुत्रापि कापि मिथ्यापदार्थलयस्थानस्यापि सत्त्वास-
त्त्वादिभिरनिर्वचनीयतया कुत्रापीत्युक्तम्, अनावृत्यायपुनराग-
मनाय गता निवृत्ताऽतो मुनिर्पननवाङ्मानी निर्मलो माया-
विद्यादिमलस्पृष्टः शुद्ध इत्यर्थः, संस्थितस्तिष्ठतीत्यर्थः, लोके-
ऽपि दुष्टस्त्रिया दुष्टत्वे ज्ञाते सा लज्जया पुरःस्थातुमशक्ता सती
विषादिभक्षणेन पुनरदर्शनरूपं मरणं प्रसिद्धं तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥४॥

इदानीं विद्वत्समीपे विषयाणां प्रसरणाशक्तिनिरूपणमिषेण
विद्वत्प्रतापं दर्शयति ।

निर्जिता विषया नूनं चपेटाभिश्च ताडिताः ।

नोपसर्पन्ति ते तस्मादस्मानेष हनिष्यति ॥ ५ ॥

निर्जिता इति । विषयाः शब्दादयस्तत्समूहरूपाश्च स्त्रीपुत्रध-
नगृहादयो नूनं निश्चयेन ज्ञानिना निर्जिताः पराभूताः कृताः, च
पुनश्चपेटाभिर्दोषदृष्टिरूपाभिश्चपेटाभिस्ताडिता दण्डिताश्च मुनि-
भिरिति शेषः, यतो यस्मात्कारणात्तस्मात्कारणात्ते विषया
एष मुनिरस्मान्नो हनिष्यति मारयिष्यतीति हेतोर्नोपस-
र्पन्ति न मुनिसमीपं गच्छन्ति अयमपि मुनिप्रतापो विषयेषु भी-
तिरूपो ज्ञेयः ॥ ५ ॥

इदानीं तुच्छविषयतृष्णारूपशल्यनिराकरणेन स्वात्मानुभवे
सति निःसृत्योत्तरोत्तरक्षणं स्वरूपे स्थैर्याधिक्यं ज्ञानिनां दर्श-
यन्तन्मिषेणापि ज्ञानिप्रभावं निरूपयति ।

तृष्णां विहाय तुच्छेभ्यो मुनिर्निःशल्यतां गतः ।

स्वरसायनतृप्तात्मा दिनानुदिनमेधते ॥ ६ ॥

तृष्णामिति । मुनिज्ञानी तुच्छेभ्यस्तुच्छविषयेभ्यस्तृष्णां लोभवृत्तिं विहाय परित्यज्य निःश्लयतां शरीरेऽवशिष्टं शस्त्रादि-
खण्डं श्लयं तद्वद्दुःखप्रदत्वाद्विषयवासनैवाशिष्टाऽतःकरणे श-
ल्यपदेन ग्राह्या तद्रहिततां निर्वासनतां गतः प्राप्तः सन्नत एव
स्वरसायनतृप्तात्मा स्व आत्मा स एव सुखं 'रसो वै स' इति
श्रुतेः, तस्यायनं प्राप्तिसाधनमखण्डाकाराकारिता प्रमाद्वृत्ति-
वृत्तिस्तेन तृप्तः संतुष्ट आत्मान्तःकरणं यस्य स तथाभूतः
सन्, यद्वा स्व आत्मैव रसानां हैरण्यगर्भसुखादिमानुषानन्दप-
र्यन्तानां वैषयिकसुखानामयनमाश्रयस्तेनैव तृप्तः सन्तुष्ट आत्मा-
न्तःकरणं यस्येत्यर्थः, सन्दिनानुद्दिनमेतदुपलक्षणं पूर्वपूर्वक्षणा-
दुत्तरोत्तरक्षण इत्यर्थः, एषेते वर्धतेऽत्र स्वानुभवे स्थैर्यसंपादन-
रूपो ज्ञानिप्रभावो वर्णितो ज्ञेयः ॥ ६ ॥

इदानीं ज्ञानिनामविद्याया अस्फुरणमेवोत्प्रेक्षते ।

पूर्वा मां वल्लभां त्यक्त्वा रमते विद्ययाऽधुना ।

इत्यविद्या लज्जितेव नायाति मम संमुखम् ॥ ७ ॥

पूर्वामिति । यथा काचित्स्त्री पूर्वं स्वपतिप्रियाऽनन्तरं तत्र
दोषदर्शनेनान्यां स्त्रियं विवहति ततस्तया सहैव रमते च तां
ज्ञात्वा स्वस्यां दोषदृष्ट्यानादरमपि ज्ञात्वा ततस्तस्य पत्युः सं-
मुखमपि लज्जया नायाति, तथा पूर्वा ज्ञानोदयात्पूर्वकाले वल्ल-
भामतीव प्रियां मामविद्याख्यां स्त्रियन्त्यक्त्वा दोषदृष्ट्या परित्य-
ज्याऽधुनेदानीं वेदान्तश्रवणादिविधिना तामङ्गीकृत्येदानीं वि-
द्यया विद्यानाम्न्या स्त्रिया सह मामनावृत्त्य रमते क्रीडतीति
हेतोरविद्या माया मम मे तदोषज्ञानिन इत्यर्थः, सन्मुखं ब्र-
ह्माकारवृत्तिदृष्टिविषयत्वं नायाति नागच्छतीव नागच्छति किमु,
तत्र हेतुर्लज्जिता लज्जा त्रया सञ्जाताऽस्याः सा तथोक्ता, एव-

मविद्याया अपि लज्जोत्पादनरूपः प्रभावो ज्ञानिनां ज्ञेयः ॥ ७ ॥

इदानीमज्ञानिषु ब्रह्मवक्तृताशक्यतावज्ज्ञानिनामपि तद्वक्तृ-
ताशक्यतायामपि सत्यामवचनेनैव ब्रह्मवक्तृत्वरूपं प्रतापं प्रदर्शयति।

ब्रह्म वक्तुं न जानाति यथात्यन्तजडो जनः ।

तथैवात्यन्तबोधात्मा ब्रह्म वक्तुं न बुध्यते ॥ ८ ॥

ब्रह्मेति । यथा यद्वदत्यन्तमतिशयं जडो मूर्खो जनः पुरुषो
ब्रह्म देशकालवस्तुक्रान्तिपरिच्छेदशून्यं सच्चिदानन्दलक्षणं वस्तु
कर्मभूतं वक्तुं वचनेन प्रतिपादयितुं न जानाति न वेत्ति अज्ञ-
त्वाद् विषयाज्ञाने तन्निरूपणाशक्तौ श्रुतिस्तावद् यन्मनसा ध्या-
यति तद्वाचा वदतीति, अतो मनसा ज्ञातस्यैव वाचा निरूपयितुं
शक्यत्वादज्ञानां ब्रह्मनिरूपणासामर्थ्यमेव सिद्धमिति भावः, तथा
तद्वदत्यन्तबोधात्माऽत्यन्तमतीव यो बोधो बुध्यते ज्ञायते ज-
गदनेनेति बोधश्चिन्मात्र आत्मान्तःकरणं यस्य स तथाविध आ-
त्माकारपरिणतान्तःकरणो ब्रह्माभिन्नस्वसाक्षात्कारवानित्यर्थः,
ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नमात्मवस्तु वक्तुं वचनद्वारा निरूपितुं
न बुध्यते न जानाति बुधेर्दिवादिपाठात्कर्तारं लटि दिवादिभ्य
श्यन्निति श्यनि च स्वरितेत्वाल्लटस्तद्ध, 'अवचनेनैव प्रोवाच,
स ह तूष्णीं बभूवे'ति श्रुतेः, अज्ञानिवद्ब्रह्मवक्तृत्वाभावेऽपि तूष्णी-
भावेनैव ब्रह्मवक्तृत्वशक्तिमत्त्वाज्ज्ञानिनो वचनाविषयत्वापि ब्र-
ह्मनिरूपणरूपः प्रभावो दर्शितः ॥ ८ ॥

इदानीमालस्यस्याविद्वत्सु कार्यघातकत्वेऽपि ज्ञानिषु प्राप्तव्या-
भावादविघातकत्वं प्रत्युत केवलसहजसमाधेर्देवतारुचिप्रतिपाद-
नपूर्वकतद्विस्मृतिकारकत्वात्तस्याऽऽत्मास्थितिदृष्टिसाधनत्वेनेष्टत्वं
दर्शयति ।

नूनमालस्यदोषो हि शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ।

यथा यथाऽलसो ज्ञानी वर्धतेऽसौ तथा तथा ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारं विद्वत्प्रभावनवकं द्वाविंशं ॥ २२ ॥

नूनमिति । शक्रस्यापि आलस्यवनस्त्रैलोक्यराज्यं प्राप्तस्यापीन्द्रस्याऽपिशब्दात्किमन्यस्य वक्तव्यमित्यर्थः, श्रियं सम्पदं हरेन्नाशयेद्यः सोऽयं प्रसिद्ध आगोपालमालस्यदोषोऽलसस्य भाव आलस्यं कार्योपेक्षारूपा बुद्धिवृत्तिस्तदोषो दूषणं नूनमस्ति विद्यतेऽत्र संशयो नास्तीत्यर्थः, तथापि ज्ञानी-आत्मसाक्षात्कारवान्यथा यथा पूर्वपूर्वकालादुत्तरोत्तरकालं यादृशोऽलस आलस्यवृद्धिमान् भवति तथा तथा पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षणमसावनमो ज्ञानी वर्द्धते स्वरूपस्थितिर्वृद्ध्युपलक्षितो भवति अज्ञानिकार्यनाशकस्यालस्यस्य ज्ञानिकार्यसाधकत्वसंपादनरूपोऽयं ज्ञानिप्रतापोऽत्र दर्शितो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरह० बोधसा० विद्वत्प्रभावमवकार्थप्रकाशो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

अथ निर्वाणदशकम् ।

एवं विद्वत्प्रभावनवकं निरूप्येदानीं तेषामेव तात्त्विकं निर्वाणात्मरूपमन्येषां जिज्ञासूनामवबोधयितुं निर्वाणदशकारुणं दशश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ निर्वाणदशकम् ।

अथेति । अथ विद्वत्प्रभावनवकनिरूपणानन्तरं निर्वाणदशकं निर्वाणस्य निरुपाधिकेवलात्मरूपस्य निरूपकं दशकं दशश्लोकसमूहात्मकं प्रकरणमुच्यते इति शेषः, तत्रादौ निर्वाणात्मस्वरूपस्य वचनाविषयत्वेऽपि शिष्यकृपयैव केवलं स्वस्य तन्निरूपणे प्रवृत्तिरिति शिष्यं प्रत्याह ।

न शक्यं वक्तुमेवेदं तथापि कृपया तव ।

कया चित्कलया वत्स निर्वाणदशकं ब्रुवे ॥ १ ॥

नेति । हे शिष्य इदं वक्ष्यमाणं बहुद्विप्रत्यक्षं निर्वाण-
दशकं निर्वाणस्याखण्डचिन्मात्रस्वरूपस्य निरूपकं दशकं द-
शश्लोकममूहात्मकं प्रकरणं वक्तुं वचनेन प्रतिपादयितुं शक्यं
शक्तिविषयं नैवास्ति नैव विद्यते यद्यपि तथापि वक्तुमशक्य-
त्वेपि तव ते कृपया दयया तव साधनसंपन्नत्वेनाधिकारित्वं
यदस्ति तेन हेतुना मय्युत्पन्ना या दया तयैश्वर्यः, हे वत्स अनेन
सम्बन्धनेन गोर्वत्स इव मत्कृपापात्रस्त्वमिति सूचितं, कया चि-
सत्त्वेनासत्त्वेन सदसत्त्वेन वा केनापि निर्देशेन निर्देष्टुमश-
क्यया कलयति आत्मानमिति कला आत्मसाक्षात्कारवृत्ति-
स्तयाऽहं निर्वाणात्मस्वरूपसाक्षात्कारवान्त्वदुपदेष्टा निर्वाणद-
शकं निर्वाणात्मनो निरूपकं दशश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं ब्रुवे
कथयामि ॥ १ ॥

एवं सविषयं प्रकरणनिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीमेतत्प्रकरण-
निरूपयिष्यमाण्वात्मस्वरूपविषये जाग्रत्त्वं सम्भाव्योत्तरार्धेन
तन्निषेधति ।

मोहनिद्रा न तत्रास्ति तेनायं जागरो महान् ।

भावादयो न भासन्ते तेनायं नैव जागरः ॥ २ ॥

मोहनिद्रेति । हे शिष्य तत्र निर्वाणात्मनि मोहनिद्रा मो-
होऽज्ञानमेव निद्रा सुषुप्तिः स्वरूपास्फोरकत्वात्सुषुप्तित्वं मो-
हस्य ज्ञेयं नास्ति न विद्यते तेन मोहनिद्राभावहेतुनाऽयं म-
हद्विगोचर आत्मप्रकाशः प्रकृतो महानखण्डो लोकप्रसि-
द्धजागरस्य निद्राभिः खण्डितत्वादमहत्त्वमेतस्य तु मोहनिद्रा-

दिभिरखण्डितत्वान्महत्त्वं, जागरो जागृतिरस्तीति सम्भाव्यते तत्रेसावर्त्तनीयं तत्र निर्वाणात्मस्वरूपे भावादयो भावो घटादिपदार्थानां विद्यमानत्वं स आदिर्येषामभावानां ते तथोक्ता घटादिपदार्थभावाभावा इत्यर्थः, लौकिकजाग्रतीव न भासन्ते न प्रतीयन्ते तेन घटादिपदार्थभावाभावप्रत्ययाभावेन हेतुनाऽयं मद्बुद्धिप्रत्यक्षो आत्मप्रकाशो जागरो जागृतिर्नैवास्ति नैव सम्भाव्यते ॥ २ ॥

इदानीं तत्रैव स्वप्नत्वं सम्भाव्य निषेधति ।

अपूर्वं भासते वस्तु तेन स्वप्नोयमुत्तमः ।

दृश्यं न भासते तत्र तेन स्वप्नो न चैव सः ॥ ३ ॥

अपूर्वमिति । तत्रेसावर्त्तनीयं तत्र निर्वाणात्मस्वरूपेऽपूर्वं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं चमत्कारकारि वस्तु पदार्थजातमात्मवस्तु वा भासते प्रतीयते तेनापूर्ववस्तुभानस्वप्नलक्षणसत्त्वेन हेतुनाऽयं मद्बुद्धिप्रत्यक्ष आत्मप्रकाश उत्तमः श्रेष्ठः स्वतोऽस्ति विद्यन इति सम्भावनीयम्, एवं स्वप्नत्वं सम्भाव्येदानीं तन्निषेधति दृश्यमिति, यत्रात्मप्रकाशे दृश्यं लौकिकस्वप्ने यथा दृश्यं भासते तथा दृश्यं दृष्टिविषयं घटादिविषयजातं न भासते न प्रतीयते तेन दृश्यभानाभावेन हेतुना स्वप्नः स्वप्नावस्था न चैव नैवास्ति हीति प्रसिद्धं सर्वेषां स्वप्ने दृश्यभानमिति द्योतितम् ॥ ३ ॥

एवमात्मप्रकाशे स्वप्नत्वं निषेधेदानीं सुषुप्तित्वं सम्भाव्य निषेधति ।

अभावात्सा पदार्थानां सुषुप्तिः सुखरूपिणी ।

न जाड्यं न तमस्तत्र सुषुप्तिरपि नैव सा ॥ ४ ॥

अभावादिति । पदार्थानां नामरूपात्मकानां घटपटादिपदार्थानां तत्र निर्वाणात्मनि अभावादविद्यमानत्वात्सुखरूपिणी सुखमात्मस्वरूपमेवानन्दरूपं रूप्यते प्रकाश्यतेऽत्रेति सा-
तथोक्ता सुखप्रतीतिरूपेऽर्थः, अत एव सा स्थितिः सुषुप्ति-
निद्रा ज्ञेया, एवं निद्रात्वं सम्भाव्येदानीं तदपि निषेधांत नेति,
तत्रात्मनि जाड्यमज्ञानं न नास्ति तत्र हेतुमाह नेति, तत्रात्म-
स्वरूपे तम आवरणस्वरूपं तमोगुणतत्त्वं न न विद्यतेऽतः
साऽऽत्मस्थितिः सुषुप्तिरपि निद्रापि नैव नास्त्येव ॥ ४ ॥

अवस्थात्रयरहितत्वेन तुर्यत्वमात्मनि सम्भावयति ।

अवस्थात्रयनिर्मुक्तं तुरीयमिति कीर्तितम् ।

नैवैकद्वित्रिविज्ञानं तुरीयं किमपेक्षया ॥ ५ ॥

अवस्थेति । तदात्मस्वरूपं यतोवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थानां
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यानां स्थानानां त्रयं त्रिकं तेन निर्मुक्तं
हीनमिति अतो हेतोस्तुरीयं चतुर्थमवस्थानं 'चतुर्थं मन्यन्ते स आ-
त्मा स विज्ञेय' इति श्रुतेः, कीर्तितमुक्तम्, एवं तुर्यत्वं सम्भाव्ये-
दानीं तदपि निषेधांत नैवेति, यत्रात्मस्वरूप एकद्वित्रिविज्ञान-
मेकस्य द्वयोस्त्रयाणां चैकत्वद्वित्वत्रित्वानामित्यर्थः, विज्ञानम-
नुभवो नैवास्ति नास्त्येव तत्तुरीयं चतुर्थं किमपेक्षया कस्या-
पेक्षा किमपेक्षा तया किमपेक्षया भवेन्नैव भवेदित्यर्थः, सं-
क्षयाया अन्योन्यसापेक्षत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं तत्रात्मनि जीवत्वं सम्भावयति ।

जीवस्यैतन्निजं रूपं तेन जीवोयमुच्यते ।

जीवचेष्टा न तत्रास्ति तेन निर्जीवता स्फुटा ॥ ६ ॥

जीवस्येति । एतच्चतुरवस्थाप्रकाशकं चैतन्यं जीवस्य बु-

ज्ञादिप्रतिबिम्बितं साधिष्ठानं प्राणाद्युपाधिमच्चैतन्यं जीव इ-
त्युच्यते जीव प्राणधारण इति धातुप्रकृतिकत्वात्तस्य निजं
स्वीयं रूपं स्वरूपमस्ति तेनैतस्य जीवपारमार्थिकरूपत्वेनायं
महद्विप्रत्यक्ष आत्मप्रकाशो जीवो जीवनामोच्यते कथ्यते,
एवं जीवत्वं सम्भाव्य तदिदानीं निषेधति जीवेति, तत्रात्मनि
जीवचेष्टा जीवस्य प्राणोपाधिमच्चैतन्यस्य चेष्टा कर्तृत्वभोक्तृ-
त्वादिरूपा नास्ति न विद्यते तेन जीवचेष्टाभावेन हेतुना स्फुटा
प्रत्यक्षा निर्जीविता जीवस्य भावो जीविता निर्गता निवृत्ता जीविता
जीवभावो यस्याः सा तथोक्ता जीवभावरहितत्वं भासते ॥ ६ ॥

ननु तदात्मरूपं ब्रह्मैवास्तीत्याशङ्क्य तदपि वाचामविषय-
त्वान्न शक्यते वक्तुमित्याह ।

सच्चिदानन्दरूपत्वाद्ब्रह्म चेन्नापि तद्भवेत् ।

यो वेद स तु न ब्रूते यो न वेद गिरास्य किम् ॥ ७ ॥

सच्चिदिति । तदात्मचैतन्यं सच्चिदानन्दरूपत्वात्सत्कालत्रया-
बाध्यं, चिज्ज्ञप्तिरूपम्, आनन्दः सुखम्, एतन्नयमभिन्नं रूपं यस्य
तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतेः, ब्रह्मलक्षणस्य सच्चिदानन्दत्व-
प्रतिपादनाद्ब्रह्म भवतीति चेद्यदि ब्रूषे तर्हि तदपि न भ-
वेन्न स्यात् कुत इत्यत आह य इति, यः कश्चित्ब्रह्म वेद
जानाति तस्य ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मणश्च वागविषयत्वाच्चिपुटेर्वा-
धितत्वाच्च स तु ब्रह्मविन्न ब्रूते ब्रह्मादिशब्दैर्न प्रतिपादयति
तुशब्देन तस्य वक्तृत्वाद्भिन्नत्वं सूचितं, किंच यः कोऽपि पुरुषो
न वेद न वेत्ति अस्य ज्ञानिनः पुरुषस्य गिरा वाचा किं तद्वाच्यं
भवति न भवसेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्रार्थे श्रुतिं विद्वन्ननुभवं स्वानुभवं च प्रमाणयति ।

तस्माच्छ्रुतिः प्राह सत्यमवाङ्मनसगोचरम् ।

यथानुभूतं मुनिभिस्तथैवेदं न संशयः ॥ ८ ॥

तस्मादिति । हे शिष्य तस्माद्ब्रह्मणोऽनिर्वचनीयत्वाच्छ्रुतिः
'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, यतो वाचो निर्वर्तन्त' इत्या-
दिका वेदवागवाङ्मनसगोचरं वाचो मनसश्चागोचरम-
विषयं ब्रह्म यत्प्राह कथितवती तत्सत्यं प्रमाणमेव, किं च मु-
निभिर्मननशीलैर्यथा यादृशं मनोवागगोचरत्वलक्षणलक्षि-
तमनुभूतं ज्ञातमिदं बहुद्धिप्रसक्षं ब्रह्म तथैव तादृशमेवास्ति
अत्र संशयः सन्वेद्दो मम न विद्यते मयापि तादृशमेवानुभू-
तमिति भावः ॥ ८ ॥

इदानीमेतदात्मस्वरूपमेव सर्ववेदान्तविषय इत्याह ।

एतदन्तः समाप्नाय एतदन्ता तपस्विता ।

उपदेशोप्येतदन्त एतदन्ता विवेकिता ॥ ९ ॥

एतदन्त इति । हे शिष्य समाप्नायः सम्यगाप्नायते
तत्त्वमस्मिन्निति समाप्नाय आत्मतत्त्वप्रतिपादको ग्रन्थसमूहो
वेदान्त एतदन्त एतदात्मस्वरूपमन्तस्तात्पर्यमवसानं वा
यस्य स तथोक्तोऽस्ति अत्रैव सर्ववेदान्तानामवसानमित्यर्थः,
'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुतेः, 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छा-
मी'ति श्रुतेश्च, यद्वा-एष आत्माऽन्तो लयाधिष्ठानं यस्य स त-
थोक्तो वाचोऽविषयत्वाद् 'यतो वाचो निर्वर्तन्त' इति श्रुतेः,
अत्रैव सर्वे वेदा लीना भवन्ति वाचारम्भणमात्रत्वेन निरर्थका
भवन्तीत्यर्थः, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेखेव सख-
मि'त्यादि श्रुतेः, 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुने'ति स्मृ-
तोऽश्चत्मनः पृथक्सत्ताकत्वाभावाद्गुणानां गुणकार्याणां च

प्रतिपादकस्य बाह्यात्रस्यार्थशून्यत्वप्रतिपादनात्, किञ्च तप-
स्विता तपो वर्णाश्रमधर्मनिष्ठतया शरीरे शीतोष्णादिक्लेशसहनं
तत्तपो यस्यास्तीति तपस्वी तस्य भावस्तच्चैतदन्तैतदा-
त्मस्वरूपं तज्ज्ञानं चान्तोऽवसानं फलरूपं यस्याः सा त-
थोक्ताऽस्ति 'तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्तीति' श्रुतेः, यत्फलका
या क्रिया सा तत्सिद्धौ समाप्यत इति लोकप्रसिद्धेश्च तपः-
क्रियाया अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तिसिद्धावचैवान्त-
स्तस्या इति भावः, किञ्चोपदेशोपि गुरुकृतस्तत्त्वमस्यादिवा-
क्योपदेश उपासनाद्युपदेशोपि एतदन्त एतदात्मस्वरूपं
तज्ज्ञानं चान्तः फलरूपेण नाशरूपं यस्य स तथोक्तोऽस्ति
उपदेशविषयस्यात्मनस्तज्ज्ञानस्य वा प्राप्ताद्युपदेशक्रियायां नै-
रर्थक्येन नाशरूपमात्मैवेति भावः, किञ्च विवेकिता विविच्येते
आत्मानात्मानावनेनेति विवेकः सोऽस्मिन्विद्यते विवेकी स
तस्य भावस्तथा विवेकित्वं सैतदन्तैतदात्मस्वरूपं तज्ज्ञानमन्तो
नाशो यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति विवेकस्यापि क्रियात्वात्तत्फ-
लप्राप्तौ तस्या अप्रयोजनवत्त्वेनात्ममाक्षात्कार एव नाशो ज्ञेय
इति भावः, इतीदमेव तत्त्वज्ञानमिति निश्चेतव्यम् ॥ ९ ॥

इदानीं सर्ववेदश्रवणं शिष्ये संपन्नमिति शिष्यं प्रसाह ।

श्रोतव्यं श्रुतिवाक्येन सर्वं ब्रह्म त्वया श्रुतम् ।

भवितव्यं यदि ब्रह्म तर्हि ब्रह्मैव भूयताम् ॥ १० ॥

इति नरहरिकृतौ बोधसारे निर्वाणदशकं त्रयोविंशम् ॥ २३ ॥

श्रोतव्यमिति । हे शिष्य त्वया भवता श्रुतिवाक्येन श्रु-
तिरूपं यद्वाक्यं तेन श्रोतव्यं श्रवणविषयत्वेन विहितं सर्वं स-
मस्तं ब्रह्म देशादिपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु श्रुतं श्रवणेनावगतम्,
अतोऽनन्तरं यदि यर्हि त्वया ब्रह्म देशादिपरिच्छेदशून्यं वस्तु

भवितव्यं भवितुं विहितं चेत्तर्हि ब्रह्मैव भूमैव भूयता-
मास्यताम् ॥ १० ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरधिरचिन्तायां बोधसारार्थदीप्तौ-
निर्वाणदशकार्यप्रकाशस्रयोविशः ॥ २३ ॥

अथ बोधदीपपञ्चकम् ।

एवं निर्वाणात्मस्वरूपनिरूपकं निर्वाणदशकं निरूप्येदानीं
तदेव विलक्षणदीपकरूपेण निरूपयितुं बोधदीपपञ्चकार्यं प-
ञ्चश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ बोधदीपपञ्चकम् ।

अथेति । अथ निर्वाणदशकनिरूपणानन्तरं बोधदीपपञ्चकं
बोधो ज्ञानं स एव प्रकाशकत्वादीप इव दीपस्तस्य निरूपकं
पञ्चकं पञ्चश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, एत-
त्प्रकरणप्रतिपाद्यस्य दीपस्य लौकिकदीपाद्वैलक्षण्यं दर्शयति प-
ञ्चभिः श्लोकैः, तत्रादौ लौकिकदीपस्येवाधारपात्रतैलवर्तिकज्ज-
लाद्यपेक्षाभावरूपं लौकिकदीपाद्वैलक्षण्यं क्रमेण चतुर्भिः पादै-
रेतस्य दर्शयति ।

नाधारपात्रमादत्ते न च तैलमपेक्षते ।

न वर्तिकामाश्रयते न धत्ते कज्जलं मनाक् ॥ १ ॥

नाधारेति । हे शिष्य अयं बोधदीपो लौकिकदीप इव तैल-
संग्रहार्थं मृण्मयपात्रमिवाऽऽधारपात्रमाध्रियन्ते तैलं वर्तिका दी-
पश्च यस्मिन्निति आधारस्तद्रूपं पात्रं लौकिकं मृण्मयादिपात्रं
नादत्त इति स्पष्टमेव वस्तु तस्तु लौकिकदीपे तैलवर्तिदीपाधार-
भूतं मृण्मयादिपात्रमिव समष्टिव्यप्यन्तःकरणमेव श्रुतिभिः प्र-
तिपादितमात्माश्रयरूपं तदेव विषयस्तेहस्य तैलस्थानीयस्याह-

ङ्कारस्य वर्त्तिस्थानीयस्य चाधारत्वात्पातीति व्युत्पत्त्या बोधदी-
परक्षकत्वेन लोके प्रतीतत्वादाधारपात्रमिव तन्नापेक्षते स्वस्थित्य-
र्थं नेच्छति बोधदीपस्यानारोपितत्वेन सत्यत्वादान्तःकरणस्य तु
आरोपितत्वेन मिथ्यात्वाच्च बोधादीपान्तःकरणयोर्नाधाराधेयत्वं
पारमार्थिकमिति नाधारपात्रापेक्षा स्वतःसिद्धस्वयंप्रकाशबो-
धदीपस्येति भावः, ननु तर्हि आधारपात्रापेक्षाभावेनाधारपात्रा-
नङ्गीकारे दीपापेक्षितं तैलं तज्जीवनभूतं कस्याप्यमित्याशङ्क्य त-
दपेक्षाप्येतस्य नास्तीत्याह न चेति, हे शिष्य अयं बोधदीपो लो-
किकदीप इव तैलं तिलानां विकारस्तेलमित्युपलक्षणं घृताविस्ते-
हानां तैलघृतादिस्तेहद्रव्यं दीपजीवनकारणं किमपि स्वस्य नि-
त्यत्वात्स्वयंप्रकाशत्वाच्च नापेक्षते स्वजीवनाय नेच्छति वस्तुतस्तु
बोधदीपस्य स्वतःस्वयंप्रकाशनित्यपूर्णस्वरूपत्वात्स्तेहविषया-
णामपि मिथ्यात्वेन तैलस्थानीयस्य तस्तेहस्यापि मिथ्यात्वे सति
बोधदीपजीवनहेतुत्वाभावाच्च न बोधदीपस्य विषयस्तेहतैलापे-
क्षेति भावः, ननु तर्हि बोधदीपस्य तैलापेक्षाभावे कथं वर्त्तिका-
श्रयेण तिष्ठेदित्याशङ्क्य तदपेक्षापि लौकिकदीपस्येव तस्य ना-
स्तीत्याह नेति, हे शिष्य अयं बोधदीपो लौकिकदीप इव वर्त्तिका
कार्पासादिद्रव्यजन्यां सूत्रादिरूपां दशां नाश्रयते सत्यस्वयंप्रका-
शरूपस्य प्रबोधदीपस्य विकृतत्वेन मिथ्यारूपवर्त्तिकायाश्चाश्रयाश्र-
यित्वाभावान्नाश्रितो भवतीति स्पष्ट एवार्थः, वस्तुतस्तु लौकिकदीपे
तैलाकर्षणं वर्त्तिकयैव दीपकृतमनुभूयते यथा तद्रत्तैलस्थानीयस्य
विषयस्तेहसम्बन्धस्यात्मन्यप्रतीयमानत्वाच्च बोधदीपस्याहङ्कारव-
र्त्त्याश्रयत्वं प्रतीतमपि अहङ्कारस्य कल्पितत्वेन मिथ्यात्वाद्बोध-
दीपस्य च तत्कल्पनाधारत्वेनाकल्पितत्वेन च सत्यत्वाच्चोभयो-
र्नाश्रयाश्रयित्वं पारमार्थिकमिति नापेक्षा बोधदीपस्य वर्त्तिका-

अयण इति भावः, इदानीं कज्जलाभाववत्त्वेन लोकदीपतोस्य बोधस्य वैलक्षण्यं दर्शयति न धत्त इति, हे शिष्य अयं बोधदीपो मनागीषदपि कज्जलं काष्ण्यं लौकिकदीप इव न धत्ते न धारयति काष्ण्यजनकवर्तितैलादिद्रव्याभावादेवास्य कज्जलाधारकत्वमिति स्पष्टार्थ एव, वस्तुतस्तु कज्जलं कुत्सितजलं हलयोरभेदाज्जडमविद्यातत्कार्यरूपं मनागीषदपि तत्त्वतो न धत्ते न विभर्तीति व्याख्येषम् ॥ १ ॥

अन्यच्च वैलक्षण्यमाह

न तापकर्त्ता कस्यापि वायुना न च कम्पते ।

न विनाशमवाप्नोति तमः सर्वं निहन्ति च ॥ २ ॥

न तापकर्त्तेति । कस्यापि पुरुषस्य तापकर्त्ता तापस्य कर्त्ता लौकिकदीप इव कारको न भवति स्वतः सुखरूपत्वेन तापत्रपरहितत्वादन्येषामपि तापत्रयनिवर्त्तकत्वाच्चेति भावः, किञ्च वायुना पवनेन न च नैव कम्पते चर्चति लौकिकदीप इवात्र दीपे वायोरसत्त्वादस्य स्थिरत्वाच्च न चञ्चलत्वमिति भावः, किञ्चायं दीपो विनाशं लयं लौकिकदीप इव नावाप्नोति न प्राप्नोति नित्यस्वरूपत्वादस्येति भावः, नाशसाक्षिणो नाशङ्गीकारे असाक्षिकस्य नाशस्याप्यभिद्धेरिति च भावः, किञ्च लौकिकदीपस्तु किञ्चिद्गृहैकदेशवर्ति तमो निहन्ति नाशयति न तु सर्वम्, अयं दीपस्तु सर्वं गृहान्तवर्ति बाह्यं च । वास्तवार्थेऽन्तःप्रत्यक्षैतन्यावरकं तमोऽज्ञानं बाह्यं च तत्त्वंपदार्थयोरैक्याज्ञानरूपं घटादिपदार्थाज्ञानरूपं च निहन्ति नाशयति ॥ २ ॥

वैलक्षण्यान्तरमाह ।

एकरूपाः प्रकाशन्ते सर्वे भावा यदर्चिषा ।

यदग्रे न प्रकाशेत च्छाया माया स्वरूपिणी ॥ ३ ॥

एकरूपा इति । यदर्चिषा यस्य दीपस्यार्चिषा ज्वालया प्रकाशेनेत्यर्थः, सर्वे समस्ता भावाः पदार्था एकरूपा एकमेकमेव रूपं येषां ते तथोक्ताः सन्तः प्रकाशन्ते दीप्यन्ते लौकिकदीपप्रकाशेन तु अनेकरूपा घटपटादयः प्रकाशन्त इति लौकिकदीपादतिवैलक्षण्यमस्येति भावः, अन्यदपि वैलक्षण्यान्तरमाह यदग्र इति, लौकिकदीपस्य पुरतोऽधः स्थिता च्छाया दृश्यते तद्वद् यदग्रे यस्य बोधदीपस्याग्रे पुरो देशे माया स्वरूपिणी माया सदसज्ज्यामनिर्वचनीया जगज्जननमामर्थ्यरूपा शक्तिरेवाऽऽत्मनः पृथगमत्त्वेन जगज्जननानुपपत्त्याख्ययुक्त्यानुमेया माया सैव स्वमसाधारणं रूपं विद्यतेऽस्याः सा तथोक्ता च्छाया प्रतिभा न प्रकाशेत नैव प्रतीयेताऽतो लौकिकदीपादस्येदमपि वैलक्षण्यान्तरं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अन्यदपि वैलक्षण्यं दर्शयति ।

यश्चक्षुषामविषयो रूपाकारविवर्जितः ।

मनसोऽप्यप्रकाश्यश्च रूपाकारप्रकाशकः ॥ ४ ॥

य इति । यो बोधदीपो लौकिकदीप इव चक्षुषां लोकचक्षुरिन्द्रियाणामविषयो विषयो गोचरो न भवति कुत इत्यत आह रूपेति, रूपाकारविवर्जितो रूपं स्वरूपमाकारश्चाकृतिस्ताभ्यां विवर्जितो हीनोऽतश्चक्षुर्विषयो न भवतीति भावः, ननु चक्षुषोऽविषयत्वेऽपि स्वर्गादिवत्परोक्षत्वेन मनोविषयत्वमस्यास्त्वित्याशङ्क्याह मनस इति, आकाररहितत्वादेव मनसोऽप्यन्तःकरणस्यापि अप्रकाश्यः प्रकाशाविषयो भवति स दीपः, ननु रूपाकाररहितत्वेनास्य चक्षुर्मनसोर्विषयत्वाभावे कथं स-

ज्ञावोगन्तव्य इत्याशङ्काह रूपेति, अयं प्रकृतो दीपो रूपा-
कारप्रकाशको रूपाणि नीलपीतादिभेदभिन्नानि आकाराश्चा-
कृतयस्तेषां प्रकाशकः प्रकाशयिताऽस्ति सर्वरूपाकारज्ञानान्य-
थानुपपत्त्याऽस्य दीपस्य सत्त्वमभ्युपगन्तव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

वैलक्षण्यान्तरनिरूपणपूर्वकमस्य दीपस्य स्थानं दर्शयति ।

कदाचित्कचिदेवासौ तात केनापि हेतुना ।

प्रवर्तते बोधदीपः सतां हृदयमन्दिरे ॥ ५ ॥

इति श्रीनारहरिकृतौ बोधसारे बोधदीपपञ्चकं चतुर्विंशं ॥ २४ ॥

कदाचिदिति । कदाचित्कस्मिन्नपि समये लौकिकदीप
वद्भवत्तमानभाविष्यत्कालः परिच्छेदकोस्य दीपस्य प्रवृत्तेर्नास्ति
कालस्यास्मादीपात्पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, कचिदेव क-
स्मिंश्चिदाधारेऽस्य दीपस्य सर्वाधारत्वादाधारनिरपेक्षत्वा-
दाधारस्य च कल्पितत्वेनानिर्वचनीयत्वेन कचिदित्युक्तं, हे
तात हे शिष्य केनापि हेतुना केनापि कारणेनास्य दीपस्य
सर्वहेतुत्वात्स्वतो निर्हेतुकत्वाच्च स्वतः परिपूर्णत्वेन प्रयोज-
नाभावादपि न कारणं निश्चेतुं शक्यमतः केनापीत्युक्तं कार-
णनियमाभावोऽस्येति भावः, असावुक्तलक्षणो बोधदीपो ज्ञा-
नस्वरूपः सर्वजगत्प्रकाशकत्वादीप इव दीपः सतामात्मज्ञान-
वतां जीवन्मुक्तानामित्यर्थः, हृदयमन्दिरे हृद् 'नेह नानास्ति
किञ्च ने'त्यादिश्रुतिभिः सर्वद्वैतबाधो द्वैतापवाद इत्यर्थः, तम-
यते प्रकाशयतीति हृदयं सर्वद्वैतबाधपूर्विकाहंब्रह्मास्मीत्याकारा
प्रमा रूपा वृत्तिस्तदेव मन्दिरं गृहं तस्मिन् प्रवर्तते तिष्ठति
एतदपि न पारमार्थिकमुपलब्धिस्थानत्वेनोक्तं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीनारहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ

बोधदीपपञ्चकार्यप्रकाशश्चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

अथोपदेशषोडशी ।

एवं दीपरूपेणात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं शिष्याय तदेवोप-
देष्टुमुपदेशषोडश्याख्यं षोडशश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथोपदेशषोडशी ।

अथेति । अथ बोधदीपपञ्चकनिरूपणानन्तरमुपदेशषोडश्यु-
पदेशस्यावेशस्य प्रतिपादिका षोडशी षोडशश्लोकानां समाहा-
ररूपैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इतिशेषः, तत्र ताव-
दादौ स्वरूपास्थगतायां दुःसंपाद्यत्वबुद्ध्याशिष्यचित्ते तदनावरं
लक्ष्यीकृत्य तत्रादरं विधातुं तस्याः सुसंपाद्यत्वं संभावयति ।

युक्त्यैव वृत्तिभिः पूर्णं रिक्तीकुरु मनो घटम् ।

न कश्चिद्भविता तात ब्रह्मणा पूरणे श्रमः ॥ १ ॥

युक्त्येवेति । हे तात हे शिष्य वृत्तिभिर्जगद्विषयचिन्तनरूपा-
भिर्वृत्तिभिः पूर्णं भरितं मनोघटं मनोऽन्तःकरणमेव घटः
कुम्भस्तं युक्त्यैवान्वयव्यातिरेकाख्ययुक्तभिरेव घटं घटाका-
रवृत्तौ च वृत्तितद्विषयमभ्यक्तासम्यक्त्वरूपस्फुरणो मनसोन्वयः,
तत्रैव मनसि पटतद्वृत्त्योर्व्यतिरेकः, एव पटे तदकारवृत्तौ च त-
त्सम्यक्तासम्यक्त्वरूपेण मनसोन्वयः, तत्रैव मनसि घट-
विषयकवृत्तेर्व्यतिरेकः, एवमन्वयव्यातिरेकाख्ययुक्त्यैव रिक्तीकुरु
व्यवहागकालेऽरिक्तमपि बुद्ध्यारिक्तत्वं तस्यानुभव ततस्त-
स्मिन् मनोघटे ब्रह्मणाऽपारच्छिन्नेनात्मवस्तुनाऽऽकाशस्थानी-
येन घट इव पूरणे पूरणक्रियायां तत्र घट आकाश इव सर्व-
दा स्थितत्वात्कश्चित्कोपि स्वल्पोपीत्यर्थः, श्रमः खेदो न भविता
नैव भविष्यति अतो ब्रह्मणि चित्तस्थैर्यं सुकरमेवेति भावः ॥१॥

ननु चिन्तारूपवृत्तिभिः पूर्णं मनः कथं रिक्तं कार्यं तत्राह ।

त्यज चिन्तां महाबुद्धे भज निश्चिन्ततासुखम् ।

त्वयार्जितामिमां चिन्तां वद कोन्यः परित्यजेत् ॥२॥

त्यजेति ॥ हे महाबुद्धे महत्यपरिच्छिन्ना ब्रह्माकारा बुद्धिर्मतिर्यस्य स तथोक्तस्तस्य सम्बोधने हे महाबुद्धे त्वं चिन्तां जगद्विषयकां चिन्तनरूपां वृत्तिं त्यज जहि, ननु जगद्विषयक-चिन्तावृत्तित्यागे मनसो जीवनोपायः क इत्याशङ्क्याह भजेति, हे शिष्य त्वं निश्चिन्ततासुखं निर्गता निवृत्ता चिन्ता चिन्तनरूपा वृत्तिर्यस्मात्तदादृशं त्रिपुटीरहितं ब्रह्मसुखं तस्य भावस्तत्ता तज्जन्यं यत्सुखं विद्यानन्दापरपर्यायं भजाऽङ्गीकुरु अयमेव मनसो जीवनोपाय इति भावः, ननु चिन्तात्यागोतिदुष्करः स एव मम कथं स्यात्तत्राह त्वयेति, हे शिष्य त्वया भवताऽर्जितां सम्पादितामिमां प्रसिद्धां चिन्तां जगद्विषयचिन्तनरूपां वृत्तिमतस्तामन्यस्त्वत्तोऽन्यो भिन्नः कः पुरुषः परित्यजेज्जह्यात्तद्वद ब्रूहि न कोपीत्यर्थः, लोकेऽपि अन्यसम्पादित-गृहादेरन्यत्याज्यत्वाददर्शनादिति भावः ॥ २ ॥

ननु तर्हि चिन्तात्याग उपायो वक्तव्य इत्याशङ्क्य तमेव दर्शयति ।

चिन्तनीयं त्वया वस्तु चिन्तारोगस्य भेषजम् ।

अथ वा तात चिन्ताख्यं रोगमेव परित्यज ॥ ३ ॥

चिन्तनीयमिति । हे शिष्य त्वया भवता चिन्तारोगस्य चिन्ता जगद्विषयाचिन्तारूपा वृत्तिरेव रोगो रुज्यते पीड्यते-उनेनेति रोगः पीडाहेतुर्व्याधिर्दुःखप्रदत्वात्तस्य निवर्तकत्वाद्भेषजमौषधमिव वस्तु कालत्रयाबाध्यत्वात्पारमार्थिकसद्रूपं ब्रह्म चिन्तनीयं स्मरणीयं तेन चिन्तारोगनिवृत्तेः स ए-

बोषाय इति भावः, तदशक्तावुपायान्तरमाहायवेति, हे तात हे शिष्य अथवा तदसम्भवे सतीत्यर्थः, त्वं चिन्ताख्यं चिन्ते-
त्याख्याह्वा यस्य स तथोक्तस्तं रोगमेव व्याधिमेव केवलं प-
रित्यज सर्वदाऽसत्त्वबुद्ध्या पश्य ततोपि स निवृत्तः स्या-
दिति भावः ॥ ३ ॥

ननु चिन्तारोगनिवर्त्तकमात्मवस्तुचिन्तनं कर्त्तुमशक्यं चि-
न्तारोगत्यागोपि द्वितीय उपायोऽस्वाधीनत्वादुष्कर एवेत्याश-
ङ्कमानं प्रत्याह ।

वर्धिता वर्धते चिन्ता त्यक्ता नश्यति सत्त्वरम् ।

ईदृशेनापि रोगेण दुर्धियो मरणं गताः ॥ ४ ॥

वर्धितेति । चिन्ता जगद्विषयकस्मृतिरूपा वृत्तिर्वर्धिता
वृद्धिं प्रापिता सती वर्धते एधते सा सक्ता हाता सती सत्त्वरं
शीघ्रं नश्यति नष्टा भवति चिन्ताया वृद्धिस्तयोत्पत्त्यादिभावा
न चिन्ताधीनाश्चेत्यत्वेन जडत्वात्तस्याः किं तु चेतनाधीना
एव त इति भावः, इदं चागोपालं प्रसिद्धमेव तथा सतीदृशे-
नापि स्वाधीनेनापि रोगेण चिन्ताख्यव्याधिना मरणमसदा-
काररूपं देहात्मत्वमेव मरणं नाशं प्राप्ता ये ते दुर्धियो विष-
यविदूषितमतयो ज्ञेयाः, यथा लोके प्रज्वलितगृहे स्वनिर्गमाय
मार्गे सत्यपि धनपुत्रवस्त्रादिलोभदूषितमतयस्तत्रैव मरणं प्रा-
प्नुवन्ति तद्वदिति भावः ॥ ४ ॥

एवं चिन्तात्यागे स्वाधीनतां प्रदर्शयेयानीं विषयलोभग्रस्त-
बुद्धेस्तत्राप्यशक्तिमालक्ष्य तच्चिन्तायां दोषं दर्शयति ।

कर्कशा कलहा कृत्या बन्ध्या नित्यममङ्गला ।

त्यज्यतां कामना चण्डी भुज्यतां मुक्तिसुन्दरी ॥ ५ ॥

कर्कशेति । कर्कशाऽकोमलस्पर्शा तत्स्पर्शेनान्तःकरणे दुः-
खानुभवात्, कलहा कलिरूपा कलहमूलत्वात्, कृत्या मारिका
स्वस्पृष्टपुरुषस्य मृतिहेतुत्वाद्, बन्ध्या निष्फला सुखस्वरूपपुत्राज
नकत्वात्, नित्यं सर्वदाऽमङ्गला न विद्यते मङ्गलं शुभं यस्याः सा-
तथोक्ताऽभद्रहेतुत्वाद्, एतादृशी कामनेच्छारूपा चण्डी क्रो-
धवती स्त्री त्यज्यतां विसृज्यतां ततः किंकर्त्तव्यामित्यत आह
मुक्तीति, मुक्तिमुन्दरी मुक्तिर्मोक्षरूपा मुन्दरी सुखरूपत्वा
त्कमनीयरूपा स्त्री भुज्यतां भोक्तव्या मुक्तिमुन्दरीति विशेषणेन
पूर्वाण्येव विशेषणानि विपरीततयास्यामपि योज्यानि; तद्यथा,
अकर्कशा सुखस्पर्शाऽकलहा कलहनिवर्तकाऽकृत्या मृतिहेतुभूता
न भवति अबन्ध्या सुखपुत्रजनयित्री नित्य मङ्गला शोभना-
ऽकामना कामनानिवर्त्तकेति ॥ ५ ॥

मुक्तिमुन्दरीभोगो येन साधनेन साध्यते तत्पाण्डित्यं
साधयितुं तत्रैव रुच्युत्पादनाय तत्र सुखाधिक्यं सम्भावयति ।

जनैः पण्डित इत्युक्तः प्राप्नोषि परमं सुखम् ।

मनसा कर्मणा वाचा भव पण्डित एव तत् ॥ ६ ॥

जनैरिति । हे शिष्य त्वं जनैर्लोकैः स्वतोऽपण्डितोपि मू-
ढैः पण्डित इत्युक्तः पण्डितो विद्वानित्येवमुक्तः कथितः स-
न्परममुत्कृष्टं सुखं शर्म प्राप्नोषि प्राप्नो भवसि किं तत इ-
त्याह मनसेति, पण्डितनाममात्रेण सुखोत्पत्तेरनुभूयमानत्वात्त-
त्ततः कारणान्मनसाऽहं पण्डितो भवामीति संकल्परूपेणान्तः-
करणेन कर्मणा समदर्शनरूपक्रियया वाचा समदृष्टिप्रतिपादक-
वचनेनापि एभिः कृत्वा पण्डित एव विद्वानेव भव भूयाः, पण्डि-
तनाममात्रेण मूढजनैः कल्पितेनापि स्वस्मिंस्तदभावेपि तच्च-
निश्चयेन भ्रान्तज्ञानेन सुखप्रतीतौ पारमार्थिकपाण्डित्यसंपादने

स्वस्मिन्परमार्थसुखाविर्भावः स्यादित्यत्र कः सन्देह इति भावः ॥६॥

इदानीं विधिमुखेन प्रत्यक्षमेव बोधयति ।

नित्यमेव स्फुरद्रूपो ननु त्वं चित्स्वरूपतः ।

स्फूर्तिमूर्तेस्तत्रैवेयं का चित्स्फूर्तिरिदं जगत् ॥७॥

नित्यामांत । हे शिष्य त्वं साधनसम्पन्नो बोधाधिकारी नित्यमेव सर्वदैव स्फुरद्रूपः स्फुरत्स्वयं प्रकाशमानं रूपमाकृतिर्यस्य स तथोक्तोऽसि, ननु ममस्वरूप स्वयं प्रकाशमानमिति कुतः सम्भाव्यमित्यत आह चिदिति, चित्स्वरूपतश्चिन्मात्रस्वरूपत्वाद्, एवं स्वस्फूर्तिरूपत्वे हेतुमुक्त्वा तत्र स्फूर्तिरूपत्वसम्भावनायैव जगत्स्फूर्त्यन्यथानुपपत्त्या स्फूर्तिरूपत्वमेव दृढयति स्फूर्तिमूर्तेरिति, स्फूर्तिमूर्तिः स्फूर्तिः प्रकाश एव मूर्तिराकृतिर्यस्य तस्य तव भवत इदं दृश्यं जगद्विश्वमयं प्रत्यक्षा काचिदिनिर्वचनीया स्फूर्तिरेव प्रकाश एव त्वत्स्वरूपस्फूर्त्यभावे जगत्स्फुरणमेव न स्याद्, 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्कोह्येवान्यात्कः प्राण्यादी'त्यादिश्रुतेः, आसमन्तात्काशते प्रकाशत इत्याकाशः स्वयंप्रकाशमान इति व्युत्पत्त्या स्वयं प्रकाशत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥ ७ ॥

ननु मम स्फूर्तिरूपत्वे मुक्त एवाहं किं मम ज्ञानेनेत्याशङ्क्य ज्ञानं विना भ्रमनिवृत्तिर्नेत्याशयेनाह ।

भास्वतो मम भामात्रमिति ज्ञाते भ्रमे गते ।

क द्वितीयं क संसारः क माया तत्कृतं किमु ॥८॥

भास्वत इति । भास्वतः प्रकाशस्वरूपस्य मम मे भामात्रं प्रकाशमात्रं स्वरूपमस्तीत्येव ज्ञाते बुद्धे सति तेन च ज्ञानेन भ्रमे चिज्जडरूपे जगतिः स्वात्मतादात्म्यप्रतीतिरूपे भ्रमे भ्रान्तौ गते निवृत्ते सति ततो द्वितीयमज्ञानं जगत्कारणं क कुत्रा-

ऽऽत्मनि स्वयंप्रकाशे नैव सम्भवतीत्यर्थः, स्वस्मिन्नपि असद्रूप-
त्वान्न सम्भवति निराधारत्वादसत्त्वाच्च तन्नास्त्येवेति भावः, त
दभावे च किं स्यादित्यत आह केति, संसारः संसरणं तत्कार-
णस्यैवाज्ञानस्याभावात्कारणं विना प्रतीयमानस्यापि संसारस्य
बन्ध्यापुत्रादेरिवामत्त्वात्म नात्मनि प्रकाशरूपे सम्भाव्य इति
भावः, नापि स्वस्मिन्नपि सम्भवति अतो निराधारत्वादसत्त्वाच्च
न कापीत्यर्थः, अतस्तत्कारणरूपा मायापि नैव कापि सम्भवती-
त्याह केति, माया सदसद्भ्यामनिर्वचनीया जगज्जननशक्त्यपर-
पर्याया कार्यासत्त्वेन तत्कारणभूतशक्तेरप्यसत्त्वात् क कुत्र न
कुत्रापित्यर्थः, न कारणस्य कार्याधारत्वनुत्पन्नत्वेन पृथगसत्त्वेन
च कार्यस्य, नात्माधारत्वमपि तस्याः सदसतोराधाराधेयत्वायो-
गाद्यतः सा कापि न सम्भवतीति भावः, अत एव तत्कृतव-
न्धनस्याप्यभाव एवेत्याशयेनाह तत्कृतमिति, तत्कृतं तस्या मा-
यायाः कृतं कार्यमावर्णविक्षेपादिकं बन्धनं किमु किम्भवति न
किममीत्यर्थः । 'तुच्छमिदं रूपमस्ये'ति श्रुत्या तुच्छत्वप्रतिपाद-
नात्तुच्छमेव तन्नातिशयमात्मनि जनयितुं क्षममिति भावः ॥ ८ ॥

ननु स्वप्रकाशात्मनो जाड्यमहानुभूयमानत्वात्कथं चि-
न्मात्रज्ञानेनात्मनि प्रतीयमानजाड्यनिरास इत्याशङ्क्य सर्वत्र ज-
डचैतन्ययोरुभयोरपि प्रतीयमानत्वात्तत्र चिन्मात्रात्मरूपविचि-
न्तनेन तदितरजडानादरे कृते जाड्यनिरासः स्यादित्याशयेनाह ।

ज्ञत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वे जडचैतन्यदृष्टयः ।

स्फुरणानि स्वकीयानि मणिर्भूत्वा विलोकय ॥ ९ ॥

ज्ञत्वेति । ज्ञत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वे जडचैतन्यदृष्टयो ज्ञत्वं ज्ञा-
नित्वं ज्ञानेन्द्रियवृत्तिमस्त्वमित्यर्थः, कर्तृत्वं कर्मेन्द्रियवृत्तिमत्त्वं, भो-
क्तृत्वं भोगक्रियाफलवत्त्वम्, एता अन्याश्च जडचैतन्यदृष्टयो जडं

जाड्यमुपाधिश्चैतन्यं च चिदाभासरूपं तदुभयमिलिता दृ-
ष्टयो दृश्यन्तेऽनुभूयन्ते स्वस्वविषया अभिस्ता दृष्टयो वृत्तय इ-
त्यर्थः, सन्ति ताम्र वृत्तिषु स्वकीयानि स्वस्य चिद्रूपस्यात्मनो
धर्मभूतानि स्फुरणानि ज्ञानानि, एवं केवलं तान्येव त्वं मणि-
र्यथा माणिक्यादिः स्वयंप्रकाशोन्यदीपादिप्रकाशापेक्षारहित
एव स इव भूत्वा चेत्यरहितश्चिन्मात्रो भूत्वाऽवलोक्य पश्य
जडं व्यावर्त्य सर्वत्र चिन्मात्ररूपं स्वात्मधर्ममेवानुभवन्नस्थित-
श्चेत्स्वचिन्मात्रत्वानुभवो जाड्यनिरामश्च भवेदिति भावः ॥९॥

उक्तात्मचिन्मात्रे स्वात्मस्थैर्यायोपायं दर्शयति द्वाभ्याम् ।

परस्परमविज्ञाता जाग्रत्स्वप्नसुप्तयः ।

त्वया तिस्रः स्त्रियो भुक्तास्तुरीयां सुन्दरीं भज ॥ १० ॥

परस्परमिति । त्वया भवता परस्परमन्योन्यत्राविज्ञाता
नावलोकिता जाग्रत्स्वप्नसुप्तय उक्तलक्षणा जाग्रदवस्था स्व-
प्नोप्युक्तलक्षण उक्तलक्षणा सुषुप्तिश्चैतास्तिस्रस्त्रिसङ्ख्याकाः
स्त्रियो वनिता इव भुक्ता अनुभूता अत इदानीं तुरीयां तु-
र्याख्यां सुन्दरीं कमनीयरूपां केवलसुखरूपत्वात्तामेवान्वा अ-
नादृत्य भजानुभव ॥ १० ॥

ननु जाग्रत्स्वप्नसुप्त्याख्यास्तिस्रः स्त्रियोनुभवगोचराः सर्व-
दैव भवन्ति अतस्तत्रैव वृत्तिप्रवाह स्वाभाविकः, तुर्यायां तु स
न स्वाभाविकस्तस्या अनुभवागोचरत्वादतस्तं स्वाभाविकमनुभवं
परित्यज्य ताश्च परित्यज्य स्वाभाविकेन वृत्तिप्रवाहेन कथं
साऽनुभाव्या स्यादित्याशङ्क्य गृहस्थानां परस्त्रीभोगमुखे सुल-
भाप नरकप्राप्तिहेतुत्वज्ञानेन तत्परित्यज्य स्वस्त्रीभोगजन्यसुख-
स्यौचित्यं विहितत्वं पारलौकिकसुखहेतुत्वमिव जाग्रत्स्वप्नसु-
प्त्याख्यस्त्रीषु परस्त्रीत्वाद्दुःखहेतुत्वाच्च संसारनरकप्राप्तिकारण-

त्वाच्च तद्भोगमुखमनादृत्य तुरीयस्वस्त्रीभोगमुख एवादरो वृ-
त्तिराधेन विहितत्वान्मुक्तमुखहेतुत्वाच्च विधेय इत्याशयेनाह ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि पुनस्तानि त्वमीक्षसे

तुरीयं तव धामैव न तत्किमिति पश्यसि ॥ ११ ॥

जाग्रदादित । हे शिष्य त्वं भवाज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानीन्द्रि-
यैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणा जाग्रदस्था, स्वप्नो जाग्र-
त्संस्कारवासनावसितबुद्धौ प्रातिभासिकविषयप्रतीतिरित्युक्त-
लक्षणा स्वप्नावस्था, सुषुप्तं विषयेन्द्रियैः सहान्तःकरणस्य त-
त्कारणाज्ञानमात्राकारेणावस्थानं सुषुप्तिरित्युक्तलक्षणा सुषुप्त्य-
वस्था, एतानि परगृहणीतुल्यानि प्रकृतिकार्यत्वप्राधान्यात्-
पुनर्वारं वारमीक्षसे पश्यति परस्त्रीतुल्यानां तेषां भोगः पर-
स्त्रीभोग इव निन्द्यत्वान्याज्य एवातस्तत्रासक्तिः किमर्थं तवेति
भावः, किञ्च तुरीयं तुरीयावस्थानं तत्रैव स्वयंप्रकाशमुखस्य
प्राधान्याद्धाम निवासस्थानमस्ति तत्तुरीयं किमिति कि-
मर्थं न पश्यसि नानुभवसि तुर्यमुखभोगस्तु स्वस्त्रीभोग इव
विहितत्वेनानिन्द्यत्वात्मुखरूपत्वाच्च स एवावश्यं कर्तव्य
इति भावः ॥ ११ ॥

ननु सुखसाधनत्वेन प्रतीते द्वैतजात आसक्तिर्योग्यैवेत्या-
शङ्क्य तत्रत्यसुखस्याभासमात्रत्वात्तुर्यस्थसुखस्य च पारमार्थि-
कत्वाच्च तत्र स्थैर्यं यत्सुखं तदेव सुखं नान्यत्रेत्याशयेनाह ।

मा धाव सुखहेतोस्त्वं धावतां न सुखं सखे ।

सुखरूपे निजे रूपे सुखं तिष्ठ सुखी भव ॥१२॥

मा धावेति । हे शिष्य हे मित्र अनेन सम्बोधेन स्ववचने
विश्वासः कर्तव्य इति सूचित, त्वं भवानसुखहेतोः सुखं शर्म

तदेव हेतुः प्रयोजनं तस्मात्तन्निमित्तमित्यर्थः, मा धाव शीघ्रमा-
गच्छ कुत इत्यत आह धावतामिति, हे मित्र धावतां सर्वत्र शीघ्र
भ्रमतां न सुखं न शर्मैति स्पष्टमेवागोपालम्, अतस्तदर्थं न भ्रमि-
तव्यामिति भावः, तर्हि किं कर्त्तव्यं येन सुख स्यात्तत्राह सुख-
रूप इति, सुखरूपे सुखं शर्मैव रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं त-
स्मिन् निजे स्वीये रूप आकारे सुखं यथा स्यात्तथा तिष्ठ वस
ततश्च त्वं मुख्याऽऽनन्दी भवाऽऽस्वेति कृपयाऽऽशीर्वादो दत्तो
गुरुणेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

एवं शिष्य स्वरूपे स्थिरतां कर्तुं प्रबोधेदानीं तत्रैव स्थिरं
कर्तुं शिष्यमज्ञानामभिसारिकां नायिकां प्रकल्प्य स्वात्मानं-
दूतीरूपं च प्रकल्प्य शृङ्गारश्लोकैः प्रबोधयितुमाह ।

अत्र श्लोकाः ।

अत्रेति । अस्मिन्नेवार्थे स्वात्मानं स्थैर्यमपादनबोधन इत्य-
र्थः, श्लोकाः शृङ्गाररसाभासाः श्लोकाः पद्यानि सन्तीति शेषः,
तान्यत उच्यन्त इति योज्यं, तत्रादौ वरयोग्यवयसि स्त्रीणां वरं
विना स्थितिर्न भवति तद्वदधिकारिदेहप्राप्तौ ज्ञानेप्सूनामपि
आत्मस्वरूपप्राप्तिं विना स्थानमनुचितमेवेत्याहार्थेन ।

वरयोग्यासि कल्याणि न स्थास्यसि वरं विना ।

वरणीयो वरस्तादृग्यो भवेदजरामरः ॥ १३ ॥

वरयोग्येति । लौकिकार्थस्तावद् हे कल्याणि हे शोभने अ-
नेन सम्बोधनेन मातृपितृकुलस्य वक्ष्यमाणोपदिष्टाचरणेन शो-
भनकारित्वे योग्यत्वं दूत्या नायिकायामस्तीति नायिकायाः मू-
चिन्तं, त्वमिदानीं वरयोग्या वरः पतिस्तस्मिन्योग्या पुरुषेण
सह भोगसुखे योग्यवयस्का तरुणीत्यर्थः, अस्ति विद्यमेतः

पितृगृहे पूर्ववदितः परं वरं विना स्वं वृणुतेऽङ्गीकरोत्यसौ वरो
 भर्ता तं विना—ऋते पतिरहितेत्यर्थः, न स्थास्यसि नैव स्थिता
 भविष्यसि अत इतस्ततः केन चित्पुरुषेण सह रमणे मातृपितृ-
 कुलदूषणं स्यादतो भवत्या तादृक्तादृशगुणवान्वरः पति-
 वर्णनीयो विवाहेनाङ्गीकर्तव्यः कीदृग्गुणवानित्यत आह य
 इति, यः पतिरजरामरो न जरा वार्धक्यं यस्य स चासौ न
 विद्यते मरो मरणं यस्य स तथोक्तो भवेत्स्याद्दृढपुरुषविवाहे
 स्वकामापूरणेन परपुरुषेण रमणात्तदेव पूर्वोक्तमुभयकुलदूषणं
 तन्मृतौ च तदेवेति पुरुषायुःपर्यन्तं वार्धक्यमरणरहितपातिवरणे
 पितृमातृकुलभूषणं स्वस्योभयकुलजानां च शोभनमपि स्यादिति
 भावः । प्रकृतार्थस्तु हे कल्याणि कल्याणं मङ्गलमस्या विद्यते
 सा तथोक्ता तस्याः सम्बोधने हे कल्याणि अनेन सम्बोधनेन
 त्वयि मङ्गलं भाव्येति सूचितं, त्वं भवतीदानीं वरयोग्या वृ-
 णोति व्याप्नोति जगदिति वरं ब्रह्म त्वं तस्मिन्सर्वश्रेष्ठे योग्यार्हा-
 ऽसि भवसि अतः परं ब्रह्मभाव विना—ऋते न स्थास्यसि
 नैव स्थातुं शक्यसेऽत उपास्यब्रह्मभावं परोक्षत्वकृतकत्वादि-
 दोषदुष्टं मा वृणु तादृग्वरस्तादृशगुणवान्वरः श्रेष्ठो ब्रह्मभावो
 वर्णनीयः साक्षादहंब्रह्मास्मीतिगुरुपदेशपूर्वमहावाक्यार्थविचा-
 रद्वाराङ्गीकार्यः कीदृश इत्यत आह य इति, यो वरो ब्रह्मभा-
 वोऽजरामरो न विद्यते जरामार्धक्यविकारो यत्र स तथोक्तो-
 ऽमरश्च न विद्यते मरो मरणं यत्र स तथोक्तो जरामरणहीन
 इत्यर्थः, भवेत्स्यात्तादृश इत्यर्थः । ज्ञानेनैव ब्रह्मभावोऽङ्गीकार्यो न
 तूपासनेन तस्य कृतकत्वेन विनाशित्वादिति भावः । अत्रोक्तं
 विद्यारण्यस्वामिभिः ।

‘ध्यानोपादानकं यत्तद्ध्यानाभावे विलीयत’ इति ॥१३॥

ननु भवदुपदिष्टवरवरणे मम मनः प्रवृत्तमपि पुनः पुनस्ततो निवर्त्तते निश्चयेन तत्रैव न प्रवृत्तं भवति अतो मनसस्तत्रैव प्रवृत्तौ क उपायो विधेय इत्याशङ्क्य वैषयिकस्त्रीपुरुषभोगादिवा-
र्ताश्रवणेनैव कामवृद्धेः प्रसक्षसिद्धत्वात्तस्याश्च पुरुषभोगे प्र-
वर्त्तकत्वात्तादृशवार्ताश्रवणमेवोपाय इत्याशयेनाह ।

न शृणोषि वरं यावत्तावत्ते कम्पते मनः ।

पश्चान्महोत्सवैर्भद्रे स्वामिनं त्वं वरिष्यसि ॥१४॥

नेति । हे भद्रे हे कल्याणि यावद्यत्कालपर्यन्तं त्वं भवती वरं
पतिं पत्या सह सम्भोगवार्तामिष्यर्थः, पतिसम्भोगसुखज्ञामु-
खान्न शृणोषि न श्रोत्रेणावधारयसि तावत्कालपर्यन्तं
ते तव मनश्चित्तं कम्पते चलति तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं चा-
ञ्चल्यं भजत इत्यर्थः, पश्चात्तच्छ्रवणानन्तरं महोत्सवैर्भदान्तो
दीर्घाः फलपर्यन्तमनवाच्छिना इत्यर्थः, ये उत्सवाः संकल्परूपा
उल्लासा इत्यर्थः, तैः कृत्वा स्वामिनं पतिं वरिष्यसे परिशेष्य-
सि अतस्तद्गुणतत्सम्भोगवार्ताश्रवणमेव पत्या सह भोगेच्छाज-
नेन तत्र प्रवर्त्तकत्वादुपायो नान्य इति भावो लोकप्रसिद्धेर्धे ।
प्रकृतेर्धे तु, ननु त्वदुपदिष्टवरब्रह्मभावाङ्गीकरणे प्रवृत्तमपि मे
मनः पुनः पुनस्ततो निवर्त्तते तत्रैव दृढनिश्चयेन न प्रवर्त्ततेऽत-
स्तत्र दृढनिश्चयेन तत्प्रवृत्तौ क उपाय इत्याशङ्क्य 'आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्याविश्रुत्या
जीवब्रह्मैक्यज्ञानसाधनभूतविचाराधिकारिणस्तत्प्राथमिकसाधन-
भूतत्वेन श्रवणविधानात्तज्ज्ञगुरुमुखात्तच्छ्रवणमेवोपायो नान्य
इत्याशयेनाह नेति, हे भद्रे इति सम्बोधनेन वक्ष्यमाणोपायेना-
वश्यं कल्याणं तव भावीति सूचितं, त्वं यावद्यत्कालपर्यन्तं वरं
श्रेष्ठं जीवब्रह्मैक्यं महावाक्यद्वारा गुरुमुखेन न शृणोषि नाव-

धारयसि श्रोत्रेण तावत्तत्कालपर्यन्तं ते तव मनोन्तःकरणं कम्पते चलति असम्भावनादिदोषैश्चलायमानं भवति पश्चाच्छ्रवणे कृते तत्परिपाकादनन्तरं महोत्सवैरतीव हर्षैः स्वामिनस्वं ब्रह्माभिन्नं प्रसगात्मानमामनोति उपदिशति असौ स्वामी महावाक्यार्थो गुरुवाक्यार्थो वा तं वरिष्यासि अङ्गीकरिष्यसि अखण्डैकरसमात्मानं ब्रह्माभिन्नमङ्गीकरिष्यसीति भावः ॥ १४ ॥

ननु पतिसम्भोगादिवार्ताया अश्रवणे इदानीं तद्भोगेच्छावत्या मया किङ्कार्यं तत्राह ।

परेण पुरुषेणाद्य रमस्व वचनान्मम ।

सखि पश्चात्स्वतश्चित्तं कुरु यत्राधिकं सुखम् ॥ १५ ॥

परेणेति । हे सखि हे मित्र अनेन सम्बोधनेन स्ववचने विश्वासः कर्तव्य इति सूचितं, त्वमद्येदानीं तद्गुणश्रवणात्पूर्वं वर्तमानसमय इत्यर्थः, मम त्वत्कल्याणेच्छेर्मे वचनाद्वाक्येन विश्वासं कृत्वा परेण स्वमातृपितृकुलजेष्वतिपरिचयात्तदन्यकुलजत्वेन परिचयाभावादन्यतया मतेन पुरुषेण स्वपतिना सह रमस्व क्रीडस्व पश्चादनन्तरं यत्र पत्या सह रमणे वा भ्रात्रादिभिः सह रमणेऽधिकमुत्कृष्टं सुखं शर्म भवति तत्स्वतो ज्ञात्वा तत्र चित्तं मनः कुरु कर्तव्यं । प्रकृतेर्हे तु स्वात्मसाक्षात्कारहेतुभूतदृढश्रवणाभावे ततः पूर्वं मया ब्रह्मसुखप्राप्तीच्छावता तत्प्राप्तये किं कर्तव्यं तत्राह परेणेति, हे सखि हे मित्र अनेन सम्बोधनेन तव मद्रचने विश्वासः कर्तव्य इति सूचितम्, अद्येदानीं ब्रह्माभिन्नस्वसाक्षात्कारहेतुभूतश्रवणात्पूर्वं मम त्वद्गुरोर्मे वचनाद्वाक्यान्मद्रचने विश्वासं कृत्वेत्यर्थः, परेण कार्यकारणातीतेन पुरुषेण परिपूर्णस्वरूपेणात्मना सह रमस्व क्रीडस्व भूमशब्दवाच्यसुखरूपब्रह्मणा सहैकीभूय रमस्वेत्यर्थः, प-

श्चादनन्तरं यत्र ब्रह्माभेदे भेदे वाऽधिकमुत्कृष्टं सुखं शर्मा-
ऽस्ति तज्ज्ञात्वाऽधिकं सुखं यत्र स्यात्तत्र स्वतः स्वयमेव
चित्तमनुसन्धानरूपामन्तःकरणवृत्तिं कुरु स्थापय स्वात्ममाक्षा-
त्कारात्पूर्वं गुरुवचने विश्वास एव विहित इति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं मदुपदिष्टकार्यविलम्बेनायुषो व्यर्थमेव व्ययो भवे-
दतः शीघ्रमेव पतिभोगे प्रतिबन्धभूतलज्जात्यागेन पत्या सह
भोगं कर्तुं त्वरयति ।

यातं दिनं न पुनरेति नवं वयस्ते
लज्जां विहाय भज तं रमणीयरूपम् ।

बाले परः पुरुष एष यदा समेतः

स्वर्गेण किं किमु तदा नृसुखेन वा ते ॥ १६ ॥

यातमिति । हे बाले स्वहिताज्ञानित्वादज्ञे हे नवर्यावने यात-
मतीतं दिनमह इत्युपलक्षणं क्षणलवादेः पुनर्भूयो नैति नायाति
किञ्च ते तव नवं नूतनं वयस्त्वारुण्यावस्थाऽस्ति अतस्तव ल-
ज्जाविक्रयमस्मिन्वयसि योग्यपुरुषभोगप्रतिबन्धकमनस्तां लज्जां
त्रपां विहाय परित्यज्य रमणीयरूप रमणीयं सुन्दरं रूपं यस्य
तं सुन्दराकृतिमित्यर्थः, भजाङ्गीकुरु । ननु पति भोगे कः सुखा-
तिशयो येन तत्र प्रवृत्तिर्मया कर्तव्येत्यत आह बाल इति, पर-
स्त्वन्मातृपितृकुलभिन्नकुलजत्वात्त्वत्परिचयाभावाच्चान्यत्वेन मतः
पुरुषो नर एष पुरोवर्ती पर्यङ्के त्वविच्छया स्थितो यदा य-
स्मिन्समये समेतस्त्वया सह मिलितो भवेत्तदा तस्मिन्समये
ते तव नृसुखेन सार्वभौमसम्पत्तिमुखेन किं भवति न किमपी-
त्यर्थः, वा यद्वा स्वर्गेण स्वर्गसुखेनापि ते तव किमु किं भवति न
किमपीत्यर्थः, ते उभे अपि पतिसम्भोगसुखादति तुच्छे इत्यर्थः,

अतस्तव पतिसम्भोगजसुखेनैव कृतार्थता स्यादिति भावः । प्रकृतार्थे तु इदानीं विलम्बनेन मुक्तिसुखानुभवं विना व्यर्थमायुर्वर्षयो न कार्य इत्याशयेनाह यानमिति, दिनमित्युपलक्षणं निमेषादेर्दिन निमेषादिः कालो यातं गतं पुनर्भूयो नैति नायाति किञ्च ते तव वयभातोर्गत्यर्थत्वाद्ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इत्युक्तेर्वयो ज्ञानं नवं नूतनं कोमलमित्यर्थः, जातिकुलधर्मैषणावत्त्वात्संशयैर्दूषितत्वाच्च ज्ञानस्य कोमलत्वमिति भावः, अतो लज्जां त्रपां लोकलज्जां विहाय परित्यज्य तं कार्यकारणातीतं रमणीयरूपं रन्तु योग्यं रमणीयं सुखम्बरूपत्वाद्गुणमाकृतिर्यस्य तं तथोक्तं भज सोहमस्मीत्येवमभेदेनाङ्गीकुरु, ननु तादृशपरमात्मस्वरूपस्य सोहमित्यभेदेनाङ्गीकारे कः सुखातिशयो येन तत्रैव मया प्रवर्तितव्यं तत्राह बाल इति, हे बाले नवयौवने पूर्णविवेकाऽभावाद्बालत्वं ज्ञेयम्, एष मदनुभवेन प्रसक्तः परः कार्यकारणातीतः पुरुषः परिपूर्ण आत्मा यदा यस्मिन्काले समेतस्त्वया प्राप्तोऽभिन्नत्वेनाङ्गीकृत इत्यर्थः, तदा तस्मिन्समये ते तव नृसुखेन युवा स्यात्मा-धुयुवा अध्यापक इत्यादिकया 'स एको मानुष आनन्द' इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितेन मानुषसुखेन किं किंप्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, किञ्च स्वर्गेण गन्धर्वानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दान्तेन सुखेन 'ते ये शतं मानुषा आनन्दा' इत्यादिकया 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितेन शर्मणा वाऽपि किमु किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, सर्वसुखानामात्मसुखप्रतिबिम्बत्वादात्मसुखप्राप्तौ तेषां तुल्यत्वाच्च न तेष्वपेक्षोदयो ज्ञानिनमिति भावः ॥ १६ ॥

इति श्रीन० बोध० उपदेशषोडश्यर्थप्रकाशः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

अथ ब्रह्मचर्चाविंशतिः ।

एवमुपदेशषोडशीं निरूप्येदानीं शिष्यस्य ब्रह्मस्वरूपं बो-

धयितुं ब्रह्मचर्चाविंशत्याख्यं विंशतिश्लोकं प्रकरणमभिधास्यन्नाह ।

अथ ब्रह्मचर्चाविंशतिः ।

अयेति । अथोपदेशषोडशीनिरूपणानन्तरं ब्रह्मचर्चाविंशति-
ब्रह्मणश्चर्चा कथनं यत्र विंशतौ सा तथोक्ता विंशतिविंशति-
श्लोकात्मकं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ ब्रह्मचर्चायां
रुच्युत्पादनाय ब्रह्मचर्चामाहात्म्यनिरूपणपुरःसरं तन्निरूपणं
प्रतिजानीते ।

अर्चालक्षाधिका प्रोक्ता चर्चैव परमात्मनः ।

अतः शिष्यप्रबोधाय ब्रह्मचर्चा निरूप्यते ॥ १ ॥

अर्चेति । परमात्मनः परः कार्यकारणातीतो य आत्मा
तस्य चर्चैव संवाद एवाऽर्चालक्षाधिकाऽर्चानां पूजानां यल्लक्षं
नियुतं ततोप्याधिकोत्कृष्टा लक्षशब्दोत्रानन्त्यपरोऽनन्तपूजनफल-
दात्रीत्यर्थः, प्रोक्ता कथिता 'क्षणमेकं क्रतुशतस्यापीति श्रुतेः,
आत्मचिन्तनक्षणस्यानन्तयज्ञफलप्राप्तिकारणत्वप्रतिपादनात्-
चिन्तनं विना तत्कथनासम्भवस्य 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा
वदती'ति श्रुत्या प्रतिपादनादिति भावः, यतः कारणादतो हेतोः
शिष्यप्रबोधाय शिष्यस्य जिज्ञासोः प्रबोधाय ज्ञानाय ब्रह्मचर्चा
ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितस्यात्मवस्तुनश्चर्चा सं-
वादो वचनविलास इत्यर्थः, यत्र प्रकरणे सा निरूप्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ ब्रह्मणः सर्वाधारत्वनिरूपणपूर्वकं तन्निराधारत्वं
धास्तत्वं दर्शयति ।

आधारः सर्वभूतानां तस्याधारो न कश्चन ।

निराधारस्वरूपं चेन्नास्ति ब्रह्म तदा क्वचित् ॥ २ ॥

आधार इति । सर्वभूतानां सर्वाणि समस्तानि यानि भूतानि वियदादीनि तत्कार्याणि च ब्रह्माण्डादिकीटकान्तानि प्राणिजातानि तेषामाधार आधिपत्येऽस्मिन्निष्ठाधाराऽधिष्ठानं ब्रह्मास्ति अधिकरणे घञ् तस्य सर्वाधारस्य ब्रह्मण आधारोऽधिष्ठानं सद्रूपब्रह्मणो भिन्नस्यामत्त्वाद्ब्रह्मणोऽप्यानन्त्येनाधेयत्वायोगाच्च कश्चन कोपि न न विद्यते, ननु ब्रह्मणो निराधारत्वे ब्रह्म कापि नेत्येव प्रयोगः स्यात्ततश्च ब्रह्म कापि नास्तीत्यर्थत्वेन ब्रह्मणः शून्यत्वमायातमित्याशङ्कते निराधारेति, ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु निराधारस्वरूपं निर्गतो निवृत्त आधारोऽधिष्ठानं यस्य तत्तादृशं स्वरूपं यस्य तत्तादृशाकारमस्ति चेद्यदि स्यात्तदा तस्मिन्पक्षे ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्न वस्तु क्वचित्कुत्रापि नास्ति न विद्यते ब्रह्मण शून्यत्वं सिद्धमिति भावः ॥ २ ॥

न ब्रह्मणोऽमत्त्वं तत्कार्यस्य जगतो निरधिष्ठानत्वेनासत्त्वे सत्त्वभानानुपपत्तेरित्येवं समाधत्ते ।

अधिष्ठानं विना कार्यं न तिष्ठति कदाचन ।

सर्वाधिष्ठानरूपं हि कथं ब्रह्म न कुत्र चित् ॥३॥

अधिष्ठानमिति । हे शिष्य ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानस्यासत्त्वाङ्गीकारेऽधिष्ठानमाधारं विना—कृते कदाचन कस्मिन्नपि काले कार्यं लोकप्रसिद्धं घटादिरूप कल्पितं रज्जुसर्पादिकमपि स्वाधारं मृदादिकं रज्ज्वादिकं च वर्जयित्वेत्यर्थः, न तिष्ठति नैव स्थितिं प्राप्नोतीति लोके प्रसिद्धमेव तर्हि तद्ब्रह्म सर्वाधारस्वरूपं सर्वस्य जगत आधारोऽधिष्ठानं स्वमसाधारणं रूपमाकारो यस्य तत्तथाभूतमस्ति तदसत्त्वे निरधिष्ठानस्य जगतोऽप्यसत्त्वेन

भानं स्यात्तत्तु मत्तादिति प्रतीयतेऽनो ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु
कुत्र चित्कर्ताप न नास्ति न विद्यते कथं केन प्रकारेण न कथ-
मपि किं त्वस्त्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु तर्हि जगदाधारत्वेन स्वतो निराधारत्वेन च जगतो
वैलक्षण्यात्तद्ब्रह्म जगतः पृथगेवास्त्विति शङ्कते ।

सर्वस्मात्तत्पृथग्ब्रह्म त्विति वक्तुं न शक्यते ।

यदात्मकमिदं सर्वं सर्वस्मात्तत्पृथक्कथम् ॥ ४ ॥

सर्वस्मादिति । तद्ब्रह्म सर्वाधारं स्वतो निराधारं चेत्येतैर्लक्ष-
णैर्लक्षितं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु सर्वस्मात्स-
मस्तजगतः पृथग्विभक्तमस्तीति चेदिति तु एवमपि वक्तुं क-
थितुं न शक्यते नैव शक्यं जायते कुत इत्यत आह यदिति, इदमे-
तत्सर्वं समस्त जगद्यदात्मकं यद्ब्रह्मैवात्मा स्वरूप यस्य तत्तथो-
क्तमस्ति तद्ब्रह्म ततो जगतः पृथक्तेनाविद्यमानात्मवस्मात्सर्व-
शब्दवाच्यात्समस्तजगतः पृथग्विभक्तं कथं केन प्रकारेण
स्यान्न कथमपीत्यर्थः, वस्तुगतभेदासिद्धेस्तत्प्रतियोगिवस्तुसत्त्व-
सापेक्षत्वाद्ब्रह्मगतभेदाभिर्द्धिर्जगतः पृथगसत्त्वादीनां भावः ॥४॥

ननु तर्हि सर्वाभिन्नत्वाद्ब्रह्म सर्वरूपमस्त्विति शङ्कते ।

सर्वस्मादपृथग्ब्रह्म वक्तुमित्यपि नार्हसि ।

सर्वस्मादपृथगेवेदमनुभूतं महर्षिभिः ॥ ५ ॥

सर्वस्मादिति । सर्वस्मात्समस्ताज्जगतो ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं
वस्तु अपृथग्विभक्तं सर्वरूपमेवेत्यर्थः, अस्त्विति चेद्यादि वदामि त-
र्हीत्येवमपि वक्तुं कथितुं नार्हसि योग्यो न भवामि कुत इत्यत आह
सर्वस्मादिति, इदं ब्रह्म महर्षिभिर्महान्तोऽतिश्रेष्ठाः य ऋषयः
सखनादिनस्तैः सर्वस्मात्समस्ताज्जगतः स्वतोऽसत्त्वेन लक्षितात्पृ-

यथेव भिन्नमेव सत्त्वेनानुभूतं ज्ञातमतस्तत्सर्वरूपं वक्तुं न श-
क्योमीति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्ह्यात्मरूपं तद्ब्रह्मास्तिवाति शङ्कते ।

आत्मरूपमिदं वाच्यमिति तर्कस्त्वया कृतः ।

अनात्मरूपं किं न्वस्ति स्वात्मरूपं यतस्त्वदम् ॥ ६ ॥

आत्मरूपमिति । हे शिष्य इदं प्रस्तुतं ब्रह्मात्मरूपमात्मैव
रूपमाकारो यस्य तत्तथोक्तं वाच्यं वक्तव्यमास्ति चेद्यदीत्येवं
तर्कोऽनुमानं त्वया भवता कृतः साधितो यदि तर्हि तदा ऽना-
त्मरूपं न विद्यत आत्मा तात्त्विकं रूपमाकारो यस्य तत्तथोक्तं
किं नु किं वस्तु निश्चितं वितर्कितं वाऽस्ति विद्यते हि प्रसिद्धं
विवेकिनाप, इदं प्रकृतं ब्रह्म देशाद्यनवच्छिन्नं बृहदात्मरूपमा-
त्मा व्यापकं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं स्यात्तद्वेदिति शेषः, ब्र-
ह्मणो व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानात्मत्वेनामत्त्वात्तन्निषेधकात्मश-
ब्दार्थयोरपि तथात्वान्नात्मशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणो वास्तवं म-
न्तव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्हि वेदान्ते 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते,
ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः, तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः
षण्था विद्यतेऽयनाये'त्यादिश्रुतिशतैर्ब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतु-
त्वेन मुमुक्षूणां विहितत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वम-
स्तिवाति शङ्कते ।

ज्ञानस्य ब्रह्म विषय इति वक्तुं न शक्यते ।

ज्ञानस्वरूपं तद्ब्रह्म ज्ञानस्य विषयः कथम् ॥ ७ ॥

ज्ञानस्येति । ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नमात्मवस्तु ज्ञानस्य ज्ञायते
वेद्यतेऽनेनोत ज्ञान साभासान्तःकरणवृत्तिरूपं तस्य विषयो

गोचरोऽस्तु एवं वदसि चेद्यदि तर्हीति एवमापि वक्तुं कथितुं न शक्यते न युज्यते कुत इत्यत आह ज्ञानस्वरूपमिति, तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञानस्वरूपं ज्ञानं चेतनं तदेव स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तमस्ति अतस्तद्ब्रह्म ज्ञानस्य साभासान्तःकरणवृत्तिरूपचेतनस्य विषयो गोचरो ज्ञेयमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण भवति लोकेऽपि ज्ञानविषयो घटादिः स्वतो जडत्वेन प्रसिद्धो ब्रह्मणस्तु चिन्मात्रत्वेन स्वयंप्रकाशरूपत्वान्न ज्ञानविषयत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

ननु तर्हि ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वमेवास्त्विति शङ्कते ।

ज्ञानस्वरूपमेवास्तु ब्रह्मेति यदि मन्यसे ।

ज्ञेयमेव न यत्रास्ति ज्ञानत्वं तस्य कीदृशम् ॥ ८ ॥

ज्ञानेति । ब्रह्म प्रकृतं देशादिकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञानस्वरूपं ज्ञानं चेतनं तदेव स्वमसाधारणं रूपमाकारो यस्य तत्तादृशमस्तु भवतु इत्येवं यदि यर्हि मन्यसेऽङ्गीकुरुषे तर्हि तदपि न सम्भवतीत्याह ज्ञेयमिति, यत्र ब्रह्मणि ज्ञेयमेव ज्ञानविषयो जगदेव नास्ति न विद्यते तस्य ब्रह्मणो ज्ञेयविषयाभावाज्ज्ञानत्वं ज्ञानरूपत्वं कीदृशं कथं स्यादिति शेषः, ज्ञेयसापेक्षं ज्ञानं लोके प्रसिद्धं तर्हि ज्ञेयाभावे ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वं नैव सम्भवतीति भावः ॥ ८ ॥

ननु तर्हि तद्ब्रह्म ज्ञात्रेवस्त्विति शङ्कते ।

ज्ञातृस्वरूपमेवास्तु ब्रह्मेति यदि कल्प्यते ।

स्वयंप्रकाशरूपे हि ज्ञानस्याश्रयता कथम् ॥ ९ ॥

ज्ञात्रिति । तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञातृस्वरूपं ज्ञाता साधिष्ठानबुद्धिस्थिचिदाभासो ज्ञानेन्द्रियैः सहितः

स एव स्वमसाधारणं रूपमाकारो यस्य तच्चाटशमस्तु भवतु इत्येवं यदि यर्हि कल्प्यते निरूप्यते तर्हि तन्न भवति कुत इत्यत आह स्वयमिति, हि प्रसिद्धं विदुषाम्, स्वयंप्रकाशरूपमवेद्यत्वे मत्परोक्षत्वं स्वप्रकाशत्वमित्युक्तलक्षणं स्वयंप्रकाशं ज्ञानाविषयत्वेनापरोक्षतया प्रकाशमानं रूपमाकृतिर्यस्य तस्मिन्ब्रह्मणि ज्ञानस्य साभासान्तःकरणवृत्तिरूपस्याश्रयताऽऽश्रयत्वं ज्ञानक्रियावच्चमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण सम्भाव्या सम्भावनर्हान कथमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु तर्हि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेः सर्वरूपत्वमेव भूयोप्यस्त्विति ब्रह्मणः शङ्कते ।

सर्वरूपमिदं ब्रह्म वक्तुं कः शक्नुयादिति ।

सदैकरूपमेवेदं यतः शाश्वतमुच्यते ॥ १० ॥

सर्वरूपमिति । इदं प्रकृतं ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु सर्वरूपं सर्वमनेकरूपं जगदेव रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तमस्तु भवतु इति चेदित्येवं वक्तुं कथितुं कः पुरुषः शक्नुयात्समर्थो भवेन्न कोपीत्यर्थः, कुत इत्यत आह सदेति, इदं प्रकृतं ब्रह्म भदा नित्यमेवैकरूपमेकं स्वगतसजातीयविजातीयभेदरहितं सचिदानन्दघनमस्ति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुत्या सर्वपदेदंपदयोर्वाच्यार्थाशपरित्यागेनाविरुद्धेन ब्रह्मपदार्थेन सह सामानाधिकरण्येनैक्यबोधनादिति भावः, कुत एकरूपत्वमित्यत आह यत इति, यतः कारणाच्छाश्वत इत्युच्यते कथ्यते नित्यस्यानेकत्वासम्भावनादिति भावः ॥ १० ॥

ननु तर्ह्येकरूपत्वमेव तल्लक्षणमस्त्विति शङ्कते ।

एकरूपमिदं ब्रह्म न वक्तुमिति शक्यते ।

निर्गुणं तत्परं ब्रह्म स्यादेकत्वं यतो गुणः ॥ ११ ॥

एकरूपमिति । इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-
शून्यं वस्तु एकरूपमेकमेकसंख्या रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथाक्तमस्तु
भवतु इति चेन्न कुत इत्यत आह वक्तुमिति, इत्येवं वक्तुं कथितुं
न शक्यते नैव युज्यते कुत इत्यत आह निर्गुणमिति, त-
त्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु परं कार्य-
कारणातीतमत एव निर्गुणं निर्गता निवृत्ता गुणा यस्मा-
त्तत्तथोक्तमस्ति, अस्तु निर्गुणं तस्यैकत्वं कुतो नेत्यत आह स्या-
दिति, यतो यस्मात्कारणादेकत्वमेकस्य भाव एकत्वं गुणः
स्याद्गुणो भवेद्गुणकार्यमित्यर्थः, तार्किकैर्गपि संख्यायागुणेषु
गृहीतत्वादिति अतो नैकरूपं ब्रह्मेति वक्तुं युक्तमिति भावः ॥११॥

ननु तर्हि निर्गुणत्वमेव लक्षणमस्तु ब्रह्मण इति शङ्कते ।

निर्गुणं तत्परं ब्रह्म नूनमेतदसांप्रतम् ।

अनन्तेनैव गीयन्ते ह्यनन्ता एव तद्गुणाः ॥१२॥

निर्गुणमिति । तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं
वस्तु परं कार्यकारणाभ्यां परमता निर्गुणं निर्गता निवृत्ता
गुणाः सत्त्वरजस्तपोभिधा यस्यात्तत्तथाभुत मस्तु भवतु, गु-
णकार्याण्यप्येकत्वादीनि गुणशब्देन ग्राह्याणीति चेन्नेत्याह नू-
नामिति, एतद्ब्रह्मणो निर्गुणत्वप्रतिपादनमसांप्रन्तमममञ्जसं नूनं
निश्चयेनास्ति कुत इत्यत आहानन्तेनेति, अनन्तेनैव न
निश्चयेनो यस्य तेनैव शेषेणाहङ्कारेण वा वेदेनवा 'अनन्ता
वै वेदा' इति वचनाद्रेदस्यानन्तत्वं, शेषस्य तु प्रसिद्धं ना-
मैवानन्त इति, अहमस्त्वनन्तत्वं ज्ञानं त्रिना नाशाभावादिति
ज्ञेयम्, तद्गुणाः कीर्त्यादयो गुणकार्याणि सृष्ट्यादयश्च तस्य

ब्रह्मणो गुणा अनन्ता एव नान्तः संख्यापरिच्छेदो येषां
ते तथेक्ता एव गीयन्ते वर्ण्यन्तेऽतो निर्गुणत्वमपि ब्रह्मणो
वक्तुमयुक्तमिति भावः ॥ १२ ॥

ननु तर्हि केनापि लक्षणेन वचनाविषयत्वेऽवस्तुत्वेनाम-
स्त्वमेव ब्रह्मणोस्तु इति शङ्कते ।

ब्रह्म नास्तीति को ब्रूयाद्भातीदं यस्य सत्त्वतः ।

तर्ह्यस्ति ब्रह्मेत्यपि नो नातः सत्ता पृथग्यतः ॥ १३ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु वच-
नाविषयत्वाच्चास्ति न विद्यत इति चेन्नेत्याहेतीति—इत्येवं ब्रह्म
नास्तीति वचनं कः सन्नसन्वा पुरुषो ब्रूयात्कथयेत्सन्निति
चेन्न ब्रह्मणोऽमत्त्वे तदतिरिक्तस्य वक्तुरप्यमत्त्वं स्यान्नान्यो-
तोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुत्या कर्तुर्ब्रह्मतो भिन्नसत्त्वाभावप्रतिपादनाद-
तो ब्रह्मभिन्नत्वेनासिद्धस्य वक्तुर्ब्रह्मासत्त्वेन तदसत्त्वस्यापि
सिद्धेर्न तादृशवक्तुर्ब्रह्मासत्त्ववचनसिद्धिरिति भावः, द्वितीये
तु स्पष्टैव साऽतो ब्रह्मणोऽसत्त्ववचनं परास्तमेव तदेव स्पष्टं
निरूपयति भातीति, यस्य ब्रह्मणः सत्त्वतः सत्यत्वेनेदं व-
क्तुवचनवाच्यादित्रिपुटीरूपं जगद्भाति प्रकाशते तदसत्त्वे व-
क्तुरेवासत्त्वापत्तिरिति भावः, ननु तर्हि घटोस्तीत्यत्र घटस्य स-
त्ताश्रयत्वमिव ब्रह्मास्तीति प्रयोगे ब्रह्मणोपि सत्ताश्रयत्वमेवास्तु
इति शङ्कते तर्हीति, तर्हि तदा ब्रह्ममत्त्वासिद्धाविसर्गः, ब्रह्मदे-
शकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु अस्तीति सत्ताश्रयमेवास्तु
इति चेन्नेत्याहेतीति—इत्यपि एवमपि ब्रह्मणः सत्ताश्रयत्व-
मपि नो नास्ति कुत इत्यत आह नेति, यतो यस्मात्कारणा-
दतोऽस्माद्ब्रह्मणः पृथग्भिन्ना सत्ता न नास्ति अतो ब्रह्मणः
सत्ताश्रयत्वं नेति भावः ॥ १३ ॥

ननु सत्तादिना केनापि रूपेण वचनाविषयत्वे ब्रह्मणः
स्वरूपाभाववत्त्वेन शून्यतास्त्वसाशङ्कते ।

अस्वरूपमिदं ब्रह्म विद्वानिति कथं वदेत् ।

स्वस्वरूपमिदं ब्रह्म प्रत्यक्षमनुभूयते ॥ १४ ॥

अस्वरूपमिति । इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-
शून्यं वस्तु अस्वरूपं न विद्यते स्वरूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्त-
मस्तु इति चेन्नेत्याह विद्वानिति, विद्वाञ्जानी चेत्तर्हीत्येवं
कथं केन प्रकारेण वदेद्ब्रूयान्नैव ववेदित्यर्थः, अज्ञानी वदेच्चे-
तद्वाक्यस्योन्मत्तप्रलपिततुल्यत्वेनाप्रामाण्यमेवेति न तद्विचारः
कर्तव्यतया विहित इति भावः, ननु ब्रह्मास्वरूपमिति कुतो-
न ब्रूयात्तत्राह स्वस्वरूपमिति, इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृ-
तपरिच्छेदशून्यं वस्तु स्वस्वरूपं स्वस्यात्मनः स्वममाधारणं रू-
पमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं, यद्वाऽऽत्मनः स्वपदवाच्यस्य स्वं
स्वीयमभिन्नमित्यर्थः, रूपं रूप्यते प्रकाश्यते जगदनेनेति रूपं
प्रकाशो यस्य तत्तथोक्तं त्वंपदलक्ष्यप्रत्यगात्माभिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः,
इत्येवं प्रत्यक्षमपरोक्षतया ज्ञानिनाऽनुभूयते साक्षाज्ज्ञायते स
ज्ञानी-अस्वरूपं ब्रह्मेति कथं ब्रूयान्नैव ब्रूयादिति योज्यम् ॥१४॥

ननु तर्हि स्वस्वरूपत्वेनैव वचनविषयं ब्रह्म भवतु इति शङ्कते ।

स्वस्वरूपमिदं ब्रह्म चेदित्यप्ययथातथम् ।

तत्र को नु स्वशब्दार्थो यत्स्वरूपमिदं भवेत् ॥ १५ ॥

स्वस्वरूपमिति । इदं ब्रह्म प्रकृतं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-
शून्यं वस्तु ज्ञानिना स्वस्वरूपत्वेनानुभूयमानत्वात्स्वस्वरूपं स्वस्या-
त्मनः स्वरूपं स्वमभिन्नममाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं
तादृशरूपेणैव वचनविषयमस्तु भवतु इति चेन्नेत्याहेतीति,

इत्यपि एवमपि वचनं वाक्यमयाथतथं न यथातथं सत्यं तदयथातथं यथार्थं न भवतीत्यर्थः, कुत इत्याशङ्क्य तदेव कथयितुं गुरुः पृच्छति तत्रेति, तत्र ब्रह्मस्वस्वरूपमिति वाक्ये—इदं प्रकृतं ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु यत्स्वरूपं यस्य स्वशब्दार्थस्य स्वरूपमसाधारणं रूपमाकारो भवेत्स्यात्स स्वशब्दार्थः स्वशब्दस्याऽर्थो वाच्यः पदार्थो को नु ब्रह्म वा तद्विन्नो वा, नाद्यः पुनरुक्तिदोषापत्तेः, भिन्नश्चेत्तस्यासत्त्वेनैव वैयर्थ्यापत्तेः, अतः स्वशब्दार्थस्याभावात्स्वस्वरूपत्वेनापि ब्रह्मणो विषयत्वमयथार्थमेवेति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं पूर्ववादी स्वशब्दार्थं साधयति ।

परव्यावर्त्तकं स्वत्वमिति चेत्तर्हि तद्वद ।

यत्र स्वपरभावो न ब्रह्म किं तत्र नास्ति हि॥ १६॥

परेति । परव्यावर्त्तकं परस्यान्यस्य व्यावर्त्तकं निषेधकस्वत्वं स्वशब्दार्थो भवतीत्येवं चेद्यादि वदसि तर्हि तदा तस्मिन्पक्षे यदहं पृच्छामि तदुत्तरं वद कथय तमेव प्रश्नमाह यत्रेति, यत्र यस्मिन्काले स्वपरभावो मूर्च्छोनिद्राममाधिषु स्वस्य स्वशब्दस्य परव्यावर्त्तरूपः परस्य च स्वव्यावर्त्तरूपो भावोऽर्थसत्ता न न विद्यते तत्र काले निद्रादौ स्वपरार्थमन्यौ च ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदन्शून्यं वस्तु नास्ति किं न विद्यते किं किन्तु विद्यत एवेत्यर्थः, हि प्रसिद्धमेतद्विदुषामित्यर्थः, मूर्च्छोनिद्राममाधिमृत्युस्वपरमन्धिसत्ताप्रकाशान्यथानुपपत्त्या तत्रापि ब्रह्मसत्त्वाभ्युपगमेन परव्यावर्त्तकस्य स्वशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वानुपपात्तरिति भावः ॥ १६ ॥

ननु तर्हि 'अहमस्मि ब्रह्माहमस्मी'त्यादिश्रुतिषु ब्रह्माहंश-

वदयोः सामानाधिकरण्यस्योपलभ्यमानत्वादहमर्थत्वं ब्रह्मणो-
स्त्विति शङ्कते ।

अहमेव परं ब्रह्म 'ब्रह्माहमि'ति च श्रुतेः ।

कथं भवेदहंब्रह्माहन्ता यत्र न विद्यते ॥ १७ ॥

अहमेवेति । 'अहमस्मि, ब्रह्माहमस्मी'ति श्रुतावहंब्रह्मपदयोः
सामानाधिकरण्यदर्शनादहमेवाहंशब्दार्थ एव ब्रह्म देश-
कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु प्रकृतं भवतु इति चेन्न
कुत इत्यत आह कथमिति, अहं दृश्याहमर्थभूतं ब्रह्म दे-
शकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु कथं केन प्रकारेण
भवेत्स्यान्न कथमपीत्यर्थः, अपरिच्छिन्नादृश्यासद्रूपपरिच्छिन्न-
दृश्यासद्रूपयोः परस्परविरोधादिति भावः, तदेव स्पष्टमाहा-
हन्तेति, यत्र प्रकृते ब्रह्माणि अहन्ताऽहमो भावोऽहन्ताऽहं-
पदवाच्याहङ्कारसत्ता न विद्यते नास्ति 'अहं ब्रह्मे'ति श्रुतावहं-
पदवाच्यांशत्यागेन लक्ष्यांशस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपादनाद्यतोऽहमर्थ-
बाधेन बाधसामानाधिकरण्यमस्ति न तु मुख्यार्थसामानाधिकर-
ण्यमतो नाहन्ताया ब्रह्मरूपत्वमिति भावः ॥ १७ ॥

ननु तर्हि त्वं ब्रह्मात श्रुतेस्त्वमर्थत्वं स्वसन्निकृष्टस्वभिन्नस्व-
प्रत्यक्षलक्षणत्वमस्तु ब्रह्मण इति शङ्कते ।

त्वमेव तत्परं ब्रह्म 'त्वं ब्रह्मे'ति श्रुतिर्जगौ ।

त्वमेव तत्कथं ब्रह्म त्वंता यत्र न वर्तते ॥ १८ ॥

त्वमेवेति । यतः 'त्वं ब्रह्मे'ति श्रुतिस्त्वंपदार्थस्य स्वप्रत्य-
क्षस्वसन्निकृष्टस्वभिन्नलक्षणस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य च देशकालव-
स्तुकृतपरिच्छेदशून्यसंबिधानन्दधनरूपस्य सामानाधिकरण्ये-
नैक्यं जगौ कथितवती तत्तत्त्वमेव त्वंपदार्थ एव स्वप्रत्यक्ष-

स्वभिन्नस्वसन्निकृष्टत्वलक्षणलक्षितः पदार्थ एव ब्रह्म देशाद्यप-
रिच्छिन्नं परं कार्यकारणातीतं वस्तु भवेत्स्यादित्येवं शङ्काम-
ङ्गीकृत्योत्तरमाह त्वमेवेति, तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरि-
च्छेदशून्यं वस्तु त्वमेव त्वमर्थमेव स्वसन्निकृष्टस्वप्रत्यक्षस्वभिन्न-
त्वलक्षणमेव कथं केन प्रकारेण भवेत्स्यान्न कथमपीत्यर्थः, स्वा-
भिन्नदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य त्वमर्थस्य
च स्वप्रत्यक्षस्वसन्निकृष्टस्वभिन्नत्वलक्षणलक्षितस्य देशादिप-
रिच्छिन्नजडरूपस्य परस्परं विरुद्धत्वेनैक्यानुपपत्तेरिति भावः,
तदेव स्पष्टमाह त्वन्तेति, यत्र प्रकृते ब्रह्मणि त्वन्ता त्वंपदार्थस्य
स्वसन्निकृष्टस्वभिन्नस्वप्रत्यक्षत्वरूपस्य भावः सत्ता न विद्यते
नास्ति तत्रापि त्वंपदवाच्यांशबाधेन लक्ष्यांशभूतकूटस्थचिदा-
त्मनो ब्रह्मणा सहैक्यप्रतिपादनमिति भावः ॥ १८ ॥

ननु तर्हि 'तद्ब्रह्मे'ति श्रुतेस्तत्पदार्थस्यैव परोक्षत्वादिविशि-
ष्टस्य ब्रह्मत्वमस्तु इति शङ्कते ।

‘तद्ब्रह्मे’ति श्रुतेर्वक्तुं तद्ब्रह्मेति न शक्यते ।

अत्यन्ताव्यवधाने हि परोक्षमिव तत्कथम् ॥ १९ ॥

तदिति । ‘तद्ब्रह्मे’ति श्रुतेस्तत्पदार्थस्य परोक्षत्वावाच्छिन्नस्य
ब्रह्मशब्दार्थस्य च देशाद्यपरिच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यस्य प्र-
तीयमानत्वेनैक्यप्रतीतेस्तत्तत्पदार्थः परोक्षत्वविशिष्ट एव ब्रह्म
ब्रह्मशब्दार्थो देशाद्यपरिच्छिन्नत्वलक्षणलक्षितोऽस्तु भवतु इति
चेन्नेत्याहेतीति, इत्येवं वक्तुं कथितुं न शक्यते न युज्यते
कुत इत्यत आहोऽत्यन्तेति, हि यस्मात्कारणादत्यन्ताव्य-
वधानेऽत्यन्तमतिशयितमव्यवधानं व्यवधानाभावो यस्मि-
न्ब्रह्मणि तस्मिन्परोक्षमिव तत्पदवाच्यात्वं परोक्षवत्तदिति

वाचकं पदं कथं केन प्रकारेण युक्तं स्यान्न कथमपीत्यर्थः, ब्रह्म-
शब्दार्थस्य देशाद्यपरिच्छिन्नस्य तत्पदार्थस्य च परोक्षदेशपरि-
च्छिन्नस्य परस्परं विरोधात्तत्रापि वाच्यांशपरित्यागे बाधसा-
मानाधिरूपेण प्रयोगान्न तत्पदार्थब्रह्मणो मुख्यं सामानाधि-
करण्यमतो न तत्पदार्थस्य ब्रह्मपदार्थतेति भावः ॥ १९ ॥

ननु तर्हि तद्ब्रह्म किं रूपं तत्कथयेत्याशङ्कयामाह ।

नष्टायां मोहनिद्रायां गलिते मानसे मुनेः ।

यच्छिष्टं तत्परं ब्रह्म मनोवाचामगोचरम् ॥ २० ॥

नष्टायामिति । मोहनिद्रायां मोहोऽज्ञानमेव निद्रा स्वरूपवि-
स्मृतिहेतुत्वात्प्रपञ्चस्वप्नबीजत्वाच्च सुषुप्तिस्तस्यां नष्टायां वि-
लीनायां सत्यां तथा मुनेर्मननवतो विवेकिन इत्यर्थः, मानसे
मन एव मानसं तस्मिन् गलिते नष्टे सति यद्वद्वत्प्रत्यक्षं शिष्ट-
मवशिष्टं तदज्ञानमानसाभावसाक्षित्वेनोपलक्षितं तत्परं कार्य-
कारणातीतं ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु अस्ति तच्च मनोवाचां
मनसो वाचाश्चागोचरमरूपत्वान्मनसो वाचश्चाविषयं स्वयंप्रका-
शसद्रूपत्वाच्च निर्गुणत्वाच्चास्तीति निश्चेतव्यमिति भावः ॥ २० ॥

इदानीमेतत्प्रकरणविचारपूर्वं पाठकानाशीर्वादयति ।

चर्चितुं योग्यया भूयस्त्वनया चर्चया बुधाः ।

चर्चयन्तु परं ब्रह्म तुष्यन्तु च रमन्तु च ॥ २१ ॥

चर्चितुमिति । बुधा विवेकिनश्चर्चितुं संवादयितुं योग्य-
याऽर्हयाऽनया तु सर्वमन्यत्कथनं परित्यज्यैतयैव केवलं च-
र्चया ब्रह्मविषयककथनरूपप्रक्रियया तुपदेनास्या लौकिकवै-
दिकसर्वचर्चाभ्यो वैलक्षण्यं सूचितम्, अत एवात्रादरो विधेय-

इसाशयः । भूयः पुनः परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशकालवस्तु-
कृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु अस्ति तच्च चर्चयन्तु अन्योन्यं संवाद-
यन्तु तेन संवादेन च तुष्यन्तु सन्तोषं प्राप्नुवन्तु रमन्तु चानेन
संवादेनैव क्रीडन्तु ॥ २१ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
ब्रह्मचर्चाविशत्यर्थप्रकाशः षड्विंशः ॥ २६ ॥

अथ स्वेच्छाचारचतुष्टयी ।

एवं ब्रह्मचर्चा निरूप्येदानीं तत्रैव

नष्टायां मोहनिद्रायां गलिते मानसे मुने ।

यच्छिष्टं तत्परं ब्रह्म मनोवाचामगोचरमिति ॥

अनेन मोहमनसोर्लयसाक्षित्वेन लक्षणेन यल्लक्षयितुं तत्रैव
तदाकारा वृत्तिर्व्यवहारे सति सुमुक्षोरहंकारावशिष्टत्वेन न
स्यादिनीमामाशङ्कां शिष्यस्यालक्ष्य ज्ञानोत्तरं यावत्पारब्ध-
शेषमहंकारस्य विद्यमानत्वेऽपि क्रमतस्तदनादरेण स्वरूपपेगवृ-
द्ध्या तन्नाशोऽपि स्यादित्यर्थं सम्भावयितुं तत्सत्त्वस्य समाध्य-
विरोधित्वदर्शनाय स्वेच्छाचारचतुष्टय्याख्यं चतुःश्लोकं प्रकरणं
वक्तुकाम आह ।

अथ स्वेच्छाचारचतुष्टयी

अथोक्तिः । अथ ब्रह्मचर्चाविंशतिनिरूपणानन्तरं स्वेच्छाचा-
रचतुष्टयी स्वेच्छाचारप्रतिपादकं श्लोकचतुष्करूपं प्रकरणं नि-
रूप्यत इति शेषः, तत्रादौ एतत्प्रकरणश्रवणं तच्छैष्ठ्यनिरूपण-
पूर्वकमादरकर्तव्यतां विधत्ते ।

श्रोतव्या श्रीमता साधो नूनमेकाग्रचेतसा ।

परमार्थस्य सर्वस्वं स्वेच्छाचारचतुष्टयी ॥ १ ॥

श्रोतव्येति । हे साधो पूर्वोक्तब्रह्मणि चित्तस्थैर्यसाधक भ-
नेन संबोधनेनैतत्प्रकरणश्रवणेधिकारता सूचिता, श्रीमता
वैराग्यादिमाधनसंपद्रता त्वयान्येनापि वा कर्त्रा-एकाग्रचेत-
सैकं स्वगतसजातीयविजातीयभेदशून्यं ब्रह्माग्रे पुरोभागे
विषयतया विद्यते यस्य तच्चथोक्तं तादृशेन चेतसान्तःकरणेन
करणभूतेन परमार्थस्य तात्त्विकार्थस्य सर्वस्वं सर्वसंपद्रूपा स्वे-
च्छाचारचतुष्टयी स्वेच्छाचारस्य निरूपिका चतुष्टयी चतुर्णां श्लो-
कानां समूहरूपा-एतदाख्यं प्रकरणमित्यर्थः, श्रोतव्या श्रवण-
विषया कर्त्तव्या ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातमेव स्वेच्छाचारं रूपकेणाह ।

निजं पतिं परित्यज्य गृहस्थैव प्रपञ्चती ।

पत्या परेण रमते चतुराख्याभिचारिणी ॥ २ ॥

निजमिति । व्यक्तार्थस्तावन्निजं स्वकीयं पतिं भर्तारं परि-
त्यज्य विहाय गृहस्थैव निजपतिनिर्मिते गृहे स्थिता मत्प्रेव प्र-
पञ्चती स्वपतिवञ्चनशीला चतुराख्या चतुरेत्येवमाख्याऽऽह्वा
यस्याः सा तथोक्ता चतुरानाम्नी काचिदभिचारिणी व्याभ-
चारिणी स्त्री परेणान्येन पत्या जारेण सह रमते क्रीडति । प्रकृ-
तार्थे तु, निजं स्वीयं पतिं पातीति पतिः 'पातेर्डातिः' बुद्धेः
पालकत्वादहङ्कारस्य बुद्धेः पतित्वं तं परित्यज्य विहाय गृहस्थैव
गृह्यते स्वात्मतयाङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तत्र स्था स्थितैव,
यद्वा गृहेष्विन्द्रियेषु स्थितैव प्रपञ्चती स्वपतिरहङ्कारस्तद्वञ्चनपरा
चतुराख्या चतुरा तुर्था-इत्याख्याऽऽह्वा यस्याः सा तथोक्ता-अ-
भितः सर्वतश्चरितुं गन्तुं शीलमात्मन्यस्याः सा तथोक्ता बुद्धि-
स्तुर्थानाम्नी जीवन्मुक्तबुद्धिरित्यर्थः, परेण कार्यकारणातीतेन

पत्या पाति स्वसच्चित्सुखदानेन रक्षतीति पतिर्ब्रह्माभिन्नः प्र-
त्यगात्मा तेन सहैकीभूय रमते क्रीडतीति ॥ २ ॥

किञ्च ।

अहङ्कारं पृथक्कृत्य तुर्यबुद्धिर्दिने दिने ।

पत्या परेण रमते पुंश्चली परसङ्गिनी ॥ ३ ॥

अहङ्कारमिति । तुर्यबुद्धिस्तुर्येव जातिकुलाभिमानशून्या बु-
द्धिर्मतिर्यस्याः सा तथोक्ताऽत एव पुंश्चली पुरुषेषु चालितुं
गन्तुं शीलमस्याः सा तथोक्ता व्यभिचारिणीत्यर्थः, अत एव प-
रसङ्गिनी परस्यान्यपुरुषस्य सङ्गः सम्बन्धो भोगोऽस्याऽस्तीति
सा तथोक्ता 'सृष्ट्यजातावि'ति णिनिः, एतादृशी काचित्स्त्री, अह-
ङ्कारं पितृमातृकुलजात्यभिमानं पृथक्कृत्य स्वान्तःकरणाभिरस्य
दिने दिने प्रतिदिनं सर्वदेत्यर्थः, परेणान्येन पत्या पुरुषेण जारे-
णेत्यर्थः, सह रमते क्रीडति यथा । तद्वत्प्राकृतेऽपि, तद्यथा तुर्यबुद्धि-
स्तुर्याख्या बुद्धिर्मतिः पुंश्चली पुंसः पुरुषाद्देहाभिमानवतो जी-
वादिति यावच्चालितुमात्मानं प्रतिगन्तुं शीलमस्याः सा तथोक्ता-
ऽत एव परसङ्गिनी परस्य कार्यकारणातीतस्य ब्रह्माभिन्नप्र-
त्यगात्मनः सङ्गः समागमो विद्यते यस्याः सा तथोक्ताऽत
एव अहङ्कारं देहवर्णाश्रमकुलजात्यभिमानं पृथक्कृत्यात्मनः स्व-
तश्च भिन्नत्वेनानुभूय दिने दिन इत्युपलक्षणं प्रतिक्षणमित्यर्थः,
परेण कार्यकारणातीतेन पत्या पाति स्वसच्चित्सुखदानेन रक्षति
बुद्धिमिति पतिः बुद्धिरक्षकः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा 'कोह्येवा-
न्यात्किः प्राण्याद्यदैव आकाश आनन्दो न स्याद्, एष ह्येवानन्द-
यातीति श्रुतेः, तेन सह रमते क्रीडते आत्मना सहैकीभूय
स्वात्मसुखमनुभवतीति भावः ॥ ३ ॥

ननु स पुरुषः स्वर्त्री परपुरुषसङ्गात्कुतो न निवारयति

तद्व्यभिचारं च कथमवलोकयति तत्राह ।

पश्चात्तु स्त्रीजितः सोऽपि प्रतिकर्तुमनीश्वरः ।

अस्याः सम्भोगवेलायां गृहं सन्त्यज्य गच्छति ॥ ४ ॥

पश्चादिति । सोऽपि तदीयपतिरपि स्त्रीजितः स्त्रिया भार्यया वशीकरणेन बलवत्परपुरुषाश्रयणेन वा जितः सामर्थ्यहीनः कृतः सन्पश्चादनन्तरं बलवतीं तां स्त्रीं प्रतिकर्तुं ताडनादिना निवारयितुमनीश्वरोऽसमर्थो भवति तु पुनः अस्य स्वस्त्रियाः सम्भोगवेलायां सम्भोगस्य परपुरुषमङ्गस्य वेलायां समये गृहं मन्दिरं सन्त्यज्य विहाय गच्छति याति न तु तदवलोकयतीति भावः । प्रकृतार्थेतु, सोऽपि अहङ्कारोऽपि आत्मानुसन्धानरतां पूर्ववन्निवार्य स्वानुसन्धानवतीं कुतो न करोतीति चेत्तत्राह पश्चादिति, सोऽपि अहङ्कारोऽपि स्त्रीजितः शब्दमात्ररूपया बुद्ध्या जितोऽसत्त्वेन तुच्छत्वेन चावलोकितः सन् वाचारम्भणश्रुत्या वाङ्मात्रत्वप्रतिपादनात्स्त्यायतेः शब्दार्थत्वात्तत्प्रकृतिकत्वाच्च स्त्रीशब्दस्य तद्वाच्यतुर्यबुद्धेरपि वाङ्मात्रत्वं पश्चादनन्तरं तां स्त्रियं शब्दमात्रां बुद्धिं प्रतिकर्तुमात्मानुसन्धाननिवारयितुं स्वानुसन्धानवतीं कर्तुमिष्यति, अनीश्वरोऽसमर्थो भवति प्रमाणजन्यज्ञानस्य भ्रमज्ञानेन बाधाशक्तेरिति भावः, तु पुनरस्याः तुर्याख्यबुद्धेः सम्भोगवेलायां सम्भोगस्य स्वात्मानुसन्धानरूपभोगस्य वेला समयस्तस्मिन्विद्यमाने सति गृहं 'शरीरं गृहमुच्यते' इत्याचार्योक्तेः, गृह्यते स्वात्मतयाङ्गीक्रियते इति गृहं शरीरं, तथात्रैव च गृहं देहः पतिर्जीव इत्युक्तेश्च सन्त्यज्य परित्यज्य गच्छति विलीनो भवति अतस्तु-र्याख्यबुद्धौ स्वात्मानुसन्धाने स्वेच्छाचारः सिद्ध इति भावः ॥४॥

नन्वेतादृशे स्त्रीपुरुषव्यवहारेऽपि पत्युर्गृहसागाभावात्संसा-

रजन्यसुखदुःखादिमत्वाच्च पूर्ववदंपतीभावः स्यादित्याशङ्काह ।

इदृशे व्यवहारे तु दाम्पत्यं वद कीदृशम् ।

दिनैः कतिपयैरेव स्वेच्छाचारः प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥

ईदृश इति । ईदृश उक्तलक्षणे व्यवहारे स्वस्त्रिया सह स्वगृहे वर्तने मस्यपि दाम्पत्यं दम्पत्योर्जायापयोर्भावः सत्ता कर्म वा दाम्पत्यं स्त्रीपुरुषसङ्गसुखमित्यर्थः, कीदृशं कथं स्यात्तद्वद् ब्रूहि येन तदासक्तिर्भवेत्तद्वद् तस्य दुःखमिश्रितत्वात्तदुःखमेवेति भावः, अतस्तदनासत्त्यैव तु पुनः कतिपयैरेव कतिचित्मङ्गलैरेव दिनैः दिवसैः स्वेच्छाचारः सर्वलौकिकधर्ममनादयोभयोरपि स्वेच्छाचारः स्वेच्छापूर्वकमाचरणं यथेष्टाचार इत्यर्थः, प्रवर्त्तते शीघ्रमेव भविष्यतीत्यर्थः, वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः । प्रकृतार्थे तु अहङ्कारस्य बुद्धेश्च विद्यमानत्वेऽपि तत्सम्बन्धेन कचित्संसारोद्भवोऽपि स्यादित्याशङ्काहेदृश इति । ईदृशेऽहङ्कारानादरेणात्पना मह रमणलक्षणे व्यवहारे वर्त्तमाने सति दाम्पत्यं जायत उत्पद्यते संसारोऽस्यामिति जाया बुद्धिः सा च पतिश्च बुद्धिपालकोहङ्कारस्तयोः कर्म संसारोद्भावनरूपं दाम्पत्यं कीदृशं कथं स्यात्तद्वद् ब्रूहि उभयोरन्योन्यसत्त्यभावे बुद्ध्या तत्तुच्छत्वे च विनिर्वाच्यते न संसारोद्भव इति भावः, किञ्च तु पुनः कतिपयैरेव कतिचित्मङ्गलैरेव दिनैर्दिवसैः स्वेच्छाचारः स्वेच्छयाऽऽचारो व्यवहारोऽहङ्कारस्य विधिनिषेधातीतत्वेन बुद्धेश्च तद्रोधकाहङ्कारौदास्य आत्मचिन्तननैरन्तरूपः स्वेच्छापूर्वक एव प्रवर्त्तते भविष्यति ॥ ५ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणतात्पर्यं जिज्ञासुबुद्ध्यारोहाय स्पष्टमाह गद्येन ।

स्वानुभवानां सत्यपि बाधिता-

हन्कारे समाधिभङ्गो नास्तित्यर्थः ॥ ६ ॥

इ० न० खो० स्वेच्छाचारचतुष्टयी ॥ २७ ॥

वनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबन्धा बहवः प्राचीना तुल्यभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्गो-
हकमहाययैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मुख्यं प्रापणव्ययम् = १) देयः । अन्यैर्म-
हाययैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मुख्यं प्रापणव्ययम् = १) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

६० भा०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवासिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० १ ६ ०	१ ६ ०
सांख्यकारिका चन्द्रिकादीकागौडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयखण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका- ण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शने किरणावलीटीकासंवलितप्रज्ञास्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ६	६ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वाङ्गुक्रमसूत्रम् सभाष्यम् ३ ०	३ ०
श्रुग्वेदीयशौनकाप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४ ४ ०	४ ४ ०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८ ८ ०	८ ८ ०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३ ३ ०	३ ३ ०
दुष्टटीका खण्डानि ४	४ ०

पातञ्जलदर्शनम्। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि	६	६ ०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख०	३	३ ०
भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमदृण्यदीक्षितकृत उपक्रमप		
राक्रमसहितः खण्डे २	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख०	६	६ ०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता ।	१	०
दैवज्ञकामधेनुः सार्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः ।	२	०
श्रीमदृणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।		
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-		
व्याख्या समेतम् ।	३	०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

